

ՌՈՍՏԱՄ ԶԱԼ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԵՊ¹⁾

(Մոկաց ըարըստով)

Գրի առաւ

ԳԱՐԵԳՐՆ ՎԱՐԴ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

ՌՈՍՏԱՄ ԶԱԼԻ ԺԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ՆՅԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

1.

Ազգերի դրացիութիւնից բղխել է միշտ նոցա փոխադարձ, հոգևոր ազդեցութիւնը: Հայերը դրացի լինելով Պարսից՝ ենթարկուել են նոցա քաղաքակրթութեան. դրադաշտական կրօնի հետքերը նկատելի են ոչ միայն հեթանոս հայերի դիցարանութեան, այլ և քրիստոնէական շրջանի մատենագրութեան մէջ: Պարսից լեզուի և դրականութեան ազդեցութիւնը տեսնում ենք նաև միջնադարեան Տաղարաններում: Այս փոխադարձ ազդեցութեան շրջանի մէջ է մտնում և ժողովրդական բանահիւսութիւնը:

Պարսից ազգային դիւցազներգութիւնը սիրելի էր Հայերին դեռ ևս Խորենացու ժամանակներից. պատմութեան նախահայրն ստիպուած էր բաւականութիւն տալ իւր մեկենաս Սահակ Բագրատունու հետաքրքրութեան՝ առաջին դրքի վերջում բացատրելով Բիւրասպ Ա. ժգահակի (Ջոհակի) առասպելը *): Հայերի ծանօթութիւնը Պարսից առասպելների և դիւցազներգութեան հետ՝ պէտք է բացատրել երկու դրացի ժողովրդի փոխադարձ, կենդանի յա-

¹⁾ Տես Ազգ. Հանդէս VII—VIII դրքեր.

*) Մովսէսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, Տփլիս, 1881, էր. 95—98.

բարեկրթեամբ և միանգամայն անկախ զբաւոր յիշատակարաններէց: Որովհետեւ խորհնացին որ դարու հեղինակ էլ ընդունելու լինինք, աւելի վաղ էր ապրում, քան Թիրզուսին, իսկ Ջ. և է. դարեւում արդէն զրի առնուած Պարսից առասպելներէ յիշատակարաններէ և խորհնացու մէջ որեւէ առնչութիւն դժուար է ընդունել: Կարիք չունէր պատմահայրը թագցնել իւր աղբիւրը, մանաւանդ որ նրա և պարսից յիշատակարաններէց հասած համապատասխան առասպելի մէջ տարբերութիւն կայ: Մեզ մնում է ընդունել, որ նոքա բերանացի պատմուած էին ժողովրդի մէջ և խորհնացին օգտուել է այնպէս, ինչպէս օգտուել է հայոց ժողովրդական առասպելներէց:

2.

Արդ՞եօք Հայ ժողովրդի յիշգրութիւնից իսպառ սննհտացել է Պարսից առասպելներէ բովանդակութիւնը: Այս հարցին պատասխանելու համար, հարկաւոր է աւելի հիմնաւոր և մասնագիտական ծանօթութիւն Պարսից մատենագրութեան և նոյն իսկ հայ ժողովրդական բանահիւսութեան հետ, քան մենք ունինք: Ո՛րքան բազմաթիւ հէքիաթներ, վէպեր գեո ևս սնծածնօթ են մեր բանասէրներին, զրի առնուած չ'լինելու պատճառով. մի քանի տարի առաջ անյայտ էր նոյն իսկ, թէ ժողովրդական հրաշլի վիպական երգեր ունինք, կամ պարսից դիւցազներգութեան ալ և ալ հատուածները տարբեր վարիանտներով և բարբառներով պատմում է մեր ժողովուրդը: Գուցէ նորաներ գիւտեր այս խընդիրը աւելի կ'պարզեն, յամենայն դէպս ուշագրութեան արժանի է և հաւանօրէն հնութեան կնիք է կրում այն հանգամանքը, որ ժողովրդի հասկացողութեամբ Պարսից և Հայոց վէպերի հերոսները ցեղակից են դուրս գալիս: Գրաւոր յիշատակարաններից առնուած աւանդութիւններն ու առասպելները դժուար կ'արժ ժամանակում այն չափով կերպարանափոխ լինէին ժողովրդի յիշգրութեան մէջ, որ հերոսների ծագման և հայրենիքի գաղափարներն իսպառ փոխուէին կամ շփոթուէին: Պարսից վէպի հերոսների և մեր Սասմայ ծռերի ցեղակցութեան մասին տեղեկացել էինք դեռ ևս 1890 թուին Ապարանի Թաքարու գիւղում ազգագրական նպատակով կատարած ճանապարհորդութեան ժամանակ և 1899 թ. Արարատ-ի փետրուարի տետրակում մի ծանօթութեան մէջ տեղեկութիւն յայտնել, բայց աւելի մանրամասնութիւններ իմացանք պ. Բազրաս Խալաթեանի շրմանի հերոս-

ներք հայ ժողովրդի մէջ^{*)} զբոխ հրատարակութեամբ: «Բուրգէ» վերնագրով (եր. 24) վիպական հատուածի մէջ Զալը Սասուն քաղաքի թաղաւորն է, Դաւիթ Զալի եղբայրը, Բուրգէն Դաւթի որդին: Բուրգէի հօրեղբայրն է Յովան, որ երբեմն նաեւ Զենով-Յովան (եր. 56) է կոչոււմ, իսկ Ռոստամը Զալի եղբայրը (եր. 36): Սասունն ծուերի և յատկապէս Զենով-Յովանի բարձր ձայնով բողոքու յատկութիւնն ունին նաեւ պարսիկներէց մեզ անցած վէպի հերոսները, Ռոստամ (եր. 37) և Բուրգէ (եր. 38): Զալը և Զմբուլ-Ղուշը՝ որ դեր է կատարում ոչ միայն Պարսից վէպի, այլ և մեր հէքիաթներէ մէջ, երգուում են մեր վէպի հերոսների երգման ձևով: Քիսցն ի գինին, տէր կենդանին (եր. 37): Այս բոլոր հերոսների հայրենիքը Սասունն է, և նոքա այսպեղ ևս, ինչպէս և մեր ազգային վէպի մէջ, օտարների աչքում կոչուում են Սասունն ծուեր (եր. 25): Մի ուրիշ հատուածի մէջ՝ «Ռոստամի Զալ» վերնագրով, որ պ. Խալաթեանը զբոխ է առել Աղաբանի Զամբուլ գիւղում, Ռոստամն իրեն Սասունցի է (եր. 74) տնուանում և կարմիր Դեղի յափշտակած աւարը Սասուն տանում (եր. 76): Այսպիսով տեսնում ենք, որ պարսից վէպի հերոսները հայացած են և ազգակցական նեղ կապերով միացած մեր ազգային վէպի հերոսների հետ, մի երեւոյթ, որ ինչպէս վերև յիշեցինք արժանի է խորին ուշադրութեան և գուցէ նուրբեամբ միայն կարելի լինի բացատրել:

3.

Փոքր ինչ տարրեր, բայց այլ տեսակէտով դարձեալ մի շատ կարևոր երևոյթ նկատում ենք Ռոստաց ժողովրդական բանահիւսութեան մէջ, որ իբրև լուսարանութիւն, հարկ ենք համարում համարում համառօտ կերպով ծանօթացնել ընթերցողներին: Յեղակից ազգերի մէջ ժողովրդական բանահիւսութեան, յատկապէս վիպական ստեղծագործութիւնների, փոխառութիւնը բացատրիկ երևոյթ է. գերմանական ցեղերի վէպերը շատ մեծ կապ և նմանութիւն ունին միմեանց հետ: Այդ նմանութիւնը բացատրուում է երեք տեսակէտով. առաջին՝ ցեղակից ազգերի մէջ որոշ տարրեր, մանաւանդ զիցարմանական պատկերներ և կրօնական հաստատութիւններ, ընդհանուր են եղել բոլորի համար գեո ևս սրանց բաժանումից առաջ և այդ տարրերն արտայայտուած ենք գտնում վէպի մէջ: Երկրորդ՝ նմանութիւնների մի մասը բացատրուում է մարդկային հոգու մասժողութեան և զարգացման օրէնքների միա-

*) Պարս, 1901 թ.

տեսակութեամբ և երրորդ՝ փոխառութեամբ: Այս երրորդ տեսակին է պատկանում Ռուսաց Ներուլան Լազարեւիչի վէպը, որ ժե. զարու մի ձեռագրից հրատարակել է Ն. Ի. Կաստամարով Памятники старинной русской литературы հրատարակութեան բ. պր-րակում: Սոյն վէպի մի ուրիշ վարիանտ և աւելի պակաս ազնւա-տուած՝ զարձեւել ժե. զարու ձեռագրից, հրատարակել է Վ. Մ. Ունդուլսկի Лѣтопись Русской Литературы и древности II հատո-րում, 1851 թ.: Վէպի գլխաւոր հերոսը Урусманъ Лазаревичъ-ն է, որ ոչ այլ ոք է, եթէ ոչ Շահնամէի Բոստամ Զալ-Զերը. վէպի միւս անուաններն էլ համապատասխան են Շահ-Նամէի մէջ յիշուած երկրորդական անուններին: Ուրուլան գործում է Կիրկոսու Կիր-կոզանովիչ թագաւորի ժամանակ. նրա գլխաւոր թշնամին Դանիլի Բէլիյն է, Ուրուլանի ձին կոչւում է Արաշ: Ըստ Սասանովի Կիր-կոսու Շահ-Նամէի Կաւ-Կաւսն է, նորա հայրը Կիրկոզան՝ Կաւ-Կորադ, Դանիլի Բէլիյ համապատասխան է Սպիտակ Դինին, ձին Արաշը Բախշին, իսկ Ուրուլանը՝ Բուստամին: Օրեստ Միլ-լեր իւր ընդարձակ աշխատութեան մէջ՝ Илья Муромецъ и Богатырство Киевское, С. Петербургъ, 1869 եր 43—49 մէջ բե-րելով վերոյիշեալը, որից օգտւում ենք և մենք, աւելացնում է, որ թէև լեզուաբանօրէն Ուրուլան համապատասխան չէ Ռոստամ անուան, բայց հաւանօրէն խառնուած է թաթարական Արալան անուան հետ, և հետզհետէ փոփոխուելով՝ Ուրուլան անունն է յառաջ եկել: Անունների այսպիսի զուգադիպութեան հետ բովան-դակութեան աչքի ընկնող նմանութիւնը, պատմուած երբեմն նոյն իսկ նման հետևողականութեամբ, պարզ ցոյց է տալիս, որ այս վէպը փոխառութիւն է Շահ-Նամէից, չնայելով տարբերութիւն-ներ ևս կան:

4.

Այսպիսի մի փոխառութիւն է Շահ-Նամէից նաև մեր գրի առած Ռոստամ-Զալը. որպէս ապացոյց այստեղ ևս կարող ենք յիշել ոչ միայն անունների և բովանդակութեան, այլ և յաճախ գէպերի հետևողականութեան նմանութիւնը: Ինչ ճանապարհ-ներով է Շահ-Նամէի բովանդակութիւնն անցել մեր ժողովրդին, չենք կարող ասել, արդ՞օք Շահ-Նամէի ընթերցանութեան ժա-մանակ ժողովուրդն ունկնդիր է եղել, թէ ընթերցողներն իրենք պատմել են ժողովրդին: Զգիտենք: Կարող է պատահել նաև, որ Հայերը Քրդերից իւրացրած լինին, քանի որ նրանց մէջ ևս պատմում է այս վէպը քրդերէն լեզուով: Խճերի լուծումն աւելի

ևս զժողովրդին է, երբ յիշենք, որ մեր ժողովրդի մէջ ունինք նոյն վէպի այլ և այլ հատուածներ, որոնք միանգամայն տարբեր են Շահ-Նամէի համապատասխան մասերից ¹⁾։ Ինչպէս և իցէ, ժողովուրդը իւրացնելով Շահ-Նամէի որոշ մասերի բովանդակութիւնն, ինքն հիւսել, մի նոր վէպ է կազմել։ Մեր գրի առած գեոստատ-Ջալս վերնագրով վէպի մէջ պատմուած են միայն Կաւ-Կորագի, Կաւ-Կաւուսի և Սիւլուշի հատուածները մինչև Կաւ-Պորովի թագաւորութեան սկիզբը, բայց շատ տարբեր եղանակով, հիւսուածքներով և կապակցութեամբ, քան Ֆիրդուսու Շահ-Նամէի մէջ։ Այստեղ պակասում են բնականաբար նախ հերոսների ընդարձակ նամակագրութիւններն ու բանախօսութիւնները, որոնք աւելի բանաստեղծի երևակայութեան և ստեղծագործութեան արդիւնք են, քան բուն, ժողովրդական վէպի մասեր։ Փոխառութիւնը կատարուած է միայն էական, բուն վիպական մասերով, յաճախ աղբիւրի պատմածքից տարբեր կազմութեամբ, հայեացքներով և շարայարութեամբ։ Մի հատուած, որ Շահ-Նամէի մէջ ուրիշ կապակցութեան մէջ է պատմուած, այստեղ միացած է բոլորովին այլ պատմութեան կամ հատուածի հետ։ Ուրիշ կերպ էլ սպասել չէինք կարող. ժողովուրդն իւր ստացած նիւթը կրճատել կամ աւելացրել, փոփոխել և դասաւորել է իւր հայեացքների, ճշակի և զեղարուեստական հակումների համեմատ։ Յիշողութեան շփոթութիւնն էլ անշուշտ իւր դերն է կատարել։

Կարգաւով Ֆիրդուսու Շահ-Նամէն, ընթերցողը նկատում է, որ այդ դիցազններգութիւնը ներկայ կազմութեամբ, որքան և ժողովրդական իւր ընդարձակ նիւթով և հիմնական զազափարներով, զեղեցկութիւն և կենդանութիւն է ստացել բանաստեղծի երևակայութեան և ստեղծագործող տաղանդի շնորհիւ. հերոսների այնպիսի ընդարձակ ասենարանութիւններ և նամակագրութիւններ, խնջոյքների, երբեմն և բնութեան տեսարանների նկարագրութիւններ, կեանքի անցաւորութեան մասին փիլիսոփայական դատողութիւններ ուրիշ ազգերի բուն ժողովրդական բանահիւսութեան մէջ չենք գտնում։ Արեւելեան և արևմտեան ազգերի ժողովրդական վէպերին յատուկ է հօր և որդու մենամարտութեան միջնադէպը, բայց մեր ազգի վէպի մէջ պատմութիւնն այնպիսի զօրեղ ողբերգական-հակատագրական բնաւորութիւն է ստանում, ինչպէս Ֆիրդուսու Ջահրար հատուածի մէջ։ Այն ինչ Ռոստամ-Ջալի. մէջ ամենայն ինչ անարուեստ է, պարզ. հէնց այդ պարզութեամբ էլ զեղեցիկ է և ժողովրդական։

¹⁾ Տես մեր վէպի Ե. և Զ. դրութիւնը և Բ. Բալաթեանի Իրանի հերոսները հայ ժողովրդի մէջ, Գաբի 1901

Ռոստամ-Ջալի նիւթը, թէև փոխառութիւն է Շահ-Նամէից, բայց ժողովուրդը իւրացրել է այն իւր հոգու պահանջներին համապատասխան չափերով և վերաբառադրել, հիւսել բուն ժողովրդական, վիպական ձևերով և հայեացքներով: Հայ ժողովրդի երեսակայութիւնն ու ստեղծագործող հոգին իւր զրոշմն է կնքել ծագումով օտար այս վէպի վերայ. նա է ստեղծել այն կենդանի, հակիրճ, բայց զօրաւոր արտայայտութիւններով վիպական լեզուն, որ հրճուանք կարող է պատճառել ժողովրդական բանահիւսութեան մասին ճաշակ և հասկացողութեան ունեցող ընթերցողին: Լեզուի կենդանութեան, պատկերաւոր արտայայտութիւնների, բուն վիպական նկարագրութիւնների և ժողովրդական հայեացքների արտայայտութեան կողմից մեր ազգային բանահիւսութեան գեղեցիկ ստեղծագործութեաններէց մէկը պիտի համարել այս վէպը, թէև կմախքն օտարինն է:

5.

Ռոստամ-Ջալի և Շահ-Նամէի համապատասխան մասերի համառօտ բովանդակութեան համեմատութիւնը աւելի կ'պարզէ նոցա մէջ եղած առնչութեան չափը: Ինչպէս յիշեցինք Ռոստամ-Ջալը Շահ-Նամէի ամբողջութեան ամփոփումն չէ. այստեղ պատմուած են միայն Կաւ-Կորազի, Կաւ-Կաւուսի և Սիավուշի վէպերը մինչև Կաւ-Պարովի թագաւորութեան սկիզբը, բայց ոչ համապատասխան բոլոր մասերով. Կաւ-Կաւուսի Մաղանդարան գնալու և Ռոստամի եօթն արկածների մասին ակնարկութիւն անգամ չ'կայ: Այս բոլորի մէջ կեդրոնական անձնաւորութիւնը Ռոստամն է, միւսների անունն ու գործերը յիշուած են, կարծես, միայն հերոսի պատկերն աւելի պայծառացնելու համար, ուստի և իրական մեր այդ վէպը Ռոստամի անունն է կրում ժողովրդի մէջ: Հէնց այս հանգամանքն ինքնբերական մի շեղումն է Շահ-Նամէից:

Ռոստամ-Ջալի Ա. գլուխը միւս մասերի համեմատութեամբ աւելի մօտ է Շահ-Նամէին, բայց այստեղ ևս նկատուած է այն մեծ տարբերութիւնը, որ ակնարկեցինք նախնիցս պրակի մէջ:

Առաջին գլխի առաջին հատուածի (եր. 3) բովանդակութիւնը Աֆրասիարի և Քաւղըբաթի (Կաւ-Կորազ) մէջ ծագած պատերազմի սկզբնաւորութիւնն է. Քաւղըբաթ յաղթուած, փախել է, երկիրը մնացել է թշնամու ձեռքը: Հէնց այս սկզբնաւորութիւնն արդէն միանգամայն տարբեր է Շահ-Նամէից. Աֆրասիար արշաւել է Իրան այն ժամանակ, երբ մեռել է Իրանի վերջին թագաւորը Զէվ և երկիրը մնացել է անտէր: Կաւ-Կորազ

ըստ Շահ-Նամէի Թուրանցոց հետ պատերազմի մէջ է մտնում աւելի յետոյ, երբ Ռուստամ նորան էլրուրս սարից Իրանցոց բանակն է տանում, ժողովուրդը բանաստեղծական հռետաութեամբ շնորհել է իւր ազգբարից, հերոսին երկրի ամենազօրաղջ ժամանակ հանգէս բերելով, որով և ասանձին վիպական կենդանութիւն է տուել սկսուածքին:

Ռուստամ-Ջալի՛ Լե. Գլխի երկրորդ պարբերութեան մէջ պատմուած է, թէ ինչպէս Ջալը փորձում է Ռուստամի տղամարդութիւնը և ինչպէս վերջինս իւր համար ձի է ընտրում, Համնմուտելով այս հասուածք Շահ-Նամէի համապատասխան մասերի հետ, պարզուած է, թէ ժողովուրդը Շահ-Նամէից փոխ առած նիւթը մըշափ պատ կերպով նորից ստեղծել և ամբողջութիւն է կազմել: Զրոյցի էական իմաստը երկու տեղն էլ նոյն է և այդ է իսկապէս նոցա մէջ ևզած նմանութիւնը, բայց որքան տարբեր կերպով է պատմուած և ձևակերպուած այդ մի նոյն պատմութիւնը երկու երկերի մէջ: Ժողովրդականը շատ պարզ է և նկարագրուած ընդամենը մի քանի տողով, այն ինչ Շահ-Նամէի մէջ երկար ու բարակ պատմուած է, թէ ինչպէս Ջալի մահուանից յետոյ երկիրն անաէր է մնացել և Աֆրասիար մեծ զօրքով արշաւել է Իրան: Մեծամեծները հաւաքուել են Ջալի շուրջը և հնարք են խնդրում երկրի փրկութեան համար: Ջալը յիշում է իւր երկտասարդական քաջութիւնները, բայց այժմ ծերութեան պատեհով թոյլ է և անզօր թշնամու դէմ մաքառելու: Սակայն մի նորարողութիւն ուս է բուսել նոյն արամատից և այդ ուսն Ռուստամն է, որ թէև մանուկ, բայց նոճու բարձրութիւն ունի: Պոստանում է որդու համար փղի զօրութիւն ունեցող մի ձի գտնել և ներշնչել նորան Իրանի մեծամեծների հետ թշնամու դէմ մարտնչելու: Այնուհետև մի երկար տրամախօսութիւն է սկսուած հօր և որդու մէջ. Ջալը մի կողմից որդու նորատի հասակն է յիշեցնում, միւս կողմից վառում թշնամու դէմ: Ռուստամ պատասխանում է նորան խիզախ խօսքերով. նա փափուկ կեանքի և զինու սիրահար չէ, այլ վրէժխնդիր է կամենում լինել: Նա յոյս ունի, երբ լարի իւր աղեղը, կապարճից աստղեր կ'թափուին, վազրի և ընձի կաշուց պահպանակ հագնելով, մահ կափոխ ամեն տեղ, իսկ ձին տիրոջ զարկն ու թևերի զօրութիւնը տեսնելով՝ աներկիւղ կ'դառնայ: Ռուստամ հօրից բլուրի նման մի ձի է ուզում, լեռան կտորի նման մի գուրջ, որով Թուրանցիների գլուխը շարզել և արեան գետեր հոսեցնել կարողանայ, ուզում է վազրի մորթուց պատրաստած մի զրահ, որ կրակից անփնտս մնայ և ջրից անթափանց, իսկ նիզակն ու նետը ծակել չ'կարողանան:

Այս ընդարձակ տրամախոսութեան հետեւում է ձիւ ընտրութեան նկարագրութիւնը: Ռոստամի առաջն են բերում Ջաբուլի և Քարուլի բոլոր երամակները. նա մէկ մէկ իւր ձեռքը դնում է ձիերի մէջքին, բայց բոլորն էլ ճկւում, փորերը գետնին են տալիս: Վերջապէս անցնում է մի մատակ և նրա յետեւից մի քուռակ, որի յատկութիւնները նկարագրուած են ընդարձակ կերպով. Բախշն է այդ քուռակը: Ռոստամը պարանը ձգում է նորա պարանոցը. մայրը վրայ է հասնում և կամենում է ասամներով պոկել Ռոստամի գլուխը, բայց զլխին բռնացք ստանալով, փուռում է գետին: Ռոստամը պինդ քաշում է քուռակին և ձեռքը նորա մէջքին սեղմում, բայց չի ճկւում ¹⁾:

Այս համեմատութիւնից ընթերցողն ինքնին տեսնում է, թէ ժողովրդականն ինչպէս տարբեր է Շահ-Նամէից: Համեմատարար աւելի նմանութիւն կարելի է գտնել ձիւ ընտրութեան պատմութեան մէջ, բայց այդ նմանութիւնն էլ նորանով պէտք է բացատրել, որ Շահ-Նամէի այդ հատուածը բուն ժողովրդական առասպելի վրայ է հիմնուած: Հերոսների ձիւ այդ տեսակ ընտրութեան հղանակը յատուկ է ժողովրդական վէպին. մեր Դաւիթն էլ նոյն ձևով է ընտրում իւր Քուռիկ-Ջալալին ²⁾: Դեռ կարող ենք ասել, թէ Ռոստամ-Ջալն այդ կողմից աւելի մօտ է Սամայ Մոերին, քան Շահ-Նամէին: Վերջինս մէջ պահասում է Բախշի ծովային ծագում ունենալը, այն ինչ այդ դիժը բուն ժողովրդական է ³⁾. Պահասում է այնտեղ նաև ձին հրաշալի կերպով պայտելու պատմութիւնը (եր. 4—5):

Այնուհետև, եթէ առաջ տանենք մեր համեմատութիւնը, կը տեսնենք, որ Ռոստամ-Ջալի մէջ փոխուած է նախ պատմութեան հետեղականութիւնը. Կաւ-Կորադի երազն աւելի առաջ է պատմուած, քան Շահ-Նամէի մէջ, Կելունն ուղարկւում է Իրանցիների դէմ Ալլուրայից վերադառնալու ժամանակ: Անշուշտ ժողովրդականն ըստ էութեան յիշեցնում է ազրիւրը, բայց պատմուած է տարբեր ձևով և կապակցութեամբ: Բացի զորանից Ռոստամ-Ջալի մէջ մտել են մի քանի այնպիսի գծեր և մանրամասնութիւններ, որ յատուկ են ժողովրդական վէպին: Ջալի ուրախութիւնն ու հերոս որդու սպառազինութիւնը նկարագրուած է հակիրճ, բայց

¹⁾ Համեմատութիւնը կատարւած ենք ընդհանրապէս ձախի գերմաներէն թարգմանութեամբ, երբեմն օգտուելով նաև պ. Դիւլզագեանի հատուածական թարգմանութիւնից:

²⁾ Սամայ, տ. 105—106.

³⁾ Սամայ, տ. 63—64. Буслаевъ. Историческіе Очерки русской народ. словесности и Искусства. Т. I. стр. 409.

կենդանի և վիսպական բանաստեղծութեան բոլոր կատարելութեամբ: Ռոստամի զենքերն ևս, ինչպէս մեր Դաւթինը, Ջալ հանում է անդուհից՝ հակառակ Շահ-Նամէի, ձիւ զարգարանքը նման է Քուսիկ-Ջալալու¹⁾ կամ Ասլան աղի Բոզ-բէգաւու²⁾ զարգարանքներին, պատուիրակութիւնը իւր կրկնութիւններով բուն ժողովրդական է: Ռոստամ Ղէյլուանի հետ պատերազմուց առաջ, որ հերոսի առաջին պատերազմն է, քուր է խմում աղբիւրից և ապա քիչ յետոյ քրնցկուն լցուաւ, էնուր մաղիր զրեխէ շապիկն իտու տիւնս, մի գիծ, որ նկատում ենք նաեւ մեր Դաւթի կեանքի մէջ³⁾: Ռոստամի մենամարտութիւնը Ղէյլուանի և նորա զօրքերի հետ տարբեր է Շահ-Նամէից: Ռոստամ ևս, ինչպէս մեր Դաւթի, կենդանի մնացած երկու թշնամիների ատամները քաշում և ճակատներին է շարում, որ թագաւորին լուր տանեն⁴⁾, այն ինչ Շահ-Նամէում այդպիսի բան չկայ:

6.

Ռոստամ-Ջալի Բ. գլուխը բազկացած է երկու մասից. առաջին մասը եր. 10—12 առնուած է Շահ-Նամէի Ջոհրար վէպից, իսկ մնացածը եր. 12—19 Բուրդոյ-Նամէից: Բայց ժողովուրդը երկու տարբեր գրքերից առնուած վէպերը միացրել և մի ամբողջութիւն է կազմել, հետեւելով ծննդաբանական հետեոյականութեան:

Ջոհրարի վէպը, որ Շահ-Նամէի ամենից գեղեցիկ և ընդարձակ մասերից մէկն է, շատ համառօտ է և ցամաք Ռոստամ-Ջալի մէջ. պարզ պէտք է լինէր հաւանօրէն նաեւ Շահ-Նամէի հիմք կազմող պարսից ժողովրդական առասպելների և աւանդութիւնների մէջ: Ժողովրդական վէպին յատուկ մի գիծ է հօր և որդու մենամարտութիւնը, որ հանդէս է գալիս շատ ազդեցիկ վէպերի մէջ այլ և այլ եղանակաւորութիւններով, բայց ոչ մի տեղ չենք տեսնում այն հոյակապ վեհութիւնն ու զրաւիչ դօրութիւնը, ինչպէս Ֆիրդուսու երկի մէջ: Յիշենք Ռուսաց Իլիա Մուրոմցու և Սոկոլնիկի, կելտական Գլիգամորի և Կարտոֆի, գերմանական Հիլդեբրանդի, Բիւզանդական Անդրոնիկոնի և իւր որդու կոսիւր, վերջապէս մեր ազգային վէպի մէջ Դաւթի և Մհերի մենամարտութիւնը: Այս վերոյիշեալ վէպերից ոչ մէկը հօր և

¹⁾ Մամայ Եսէր եր. 106.

²⁾ Փշտկեքը. բանահիւսութիւնից եր. 8.

³⁾ Մամայ Եսէր եր. 109.

⁴⁾ Մամայ Եսէր եր. 102.

որդու մենամարտութեան տեսակէտով համաշխարհային մասնապարտութեան մէջ այնպէս նշանաւոր չէ հանդիսացել, ինչպէս Զոհրաբի վէպը, և այդ շնորհիւ մեծ բանաստեղծի տաղանդի, որ կարողացել է ժողովրդական պարզ նիւթից այնպիսի հոյակապ, գեղարուեստական կատարելութեամբ հիւստւած, ողբերգական-հակատարրական մի վէպ ստեղծել: Սորանով ի հարկէ չենք կամենում ժխտել, թէ հէնց Ֆրեդուսու աղբիւրի մէջ կարող էր լինել այն հակատարրական-ողբերգական տարրը, որ եղբերգական վախճան է տալիս վէպին և այնպէս սրտաշարժ դարձնում: Այս գիծը նկատելի է նաև ուրիշ աղգների վէպերի մէջ, թէև տարբեր եղանակաւորութիւններով, օրինակ կնկտական կիրգամոր և Կարտոն վէպի մէջ: Այստեղ ևս, ինչպէս Շահ-Նամէի մէջ, որդին զգում է, որ հակառակորդը կարող է իւր հայրը լինել և աշխատում է իմանալ նորա անունը, բայց ի դուր: Հայրը նոյնպէս ազատ չէ այն նախազգացումից, թէ որդու հետ է մենամարտում: Այստեղ ևս հայրը մօտ է յաղթուելու, ջարդուել և նորա նիզակը, յափշտակուած է սուրը, որդին պատրաստուած է կռուել հօրը, բայց վերջինս բաց տեղ նկատելով որդու կողքին, մահացու հարուած է տալիս: Մահուան վերջին բուպէին միայն որդին յայտնում է իւր ով լինելը: Վշտաբեկ հայրը խոնարհում է որդու գիտելի վրայ. երեք օր իւրայինների հետ սուգ է պահում և վախճանում չորրորդ օրը, անկարող լինելով տանել այդ վիշտը¹⁾: Միթէ պական հակատարրական տարր է կրում մեր Դաւիթ և Մհեր վէպը. թէպէտ հօր և որդու մենամարտութիւնը մահուամբ չէ վերջանում մեր վէպի մէջ, բայց ինչքան հակատարրական-ողբերգական է Դաւիթ անէծքը. «ամմախ բշին, անժառանգ»: Բայց և այնպէս, կրկնում ենք, այս վէպերից ոչ մէկը չի հասնում Շահ-Նամէի Զոհրաբին, որովհետև ժողովրդական պարզ նիւթը բանաստեղծի տաղանդի շնորհիւ գեղարուեստական այլ կերպարանք է ստացել:

Այս բացատրութիւնից յետոյ հասկանալի պէտք է լինի, թէ ինչ՞նչ Ռոստոմ—Ջալի մէջ այնքան պարզ ու համառօտ է Զոհրաբի վէպը: Ժողովուրդը Շահ-Նամէի արուեստական մասը չէ իւրացրել, այլ հաւատարիմ իւր վիպական աւանդութիւններին, վերաբարձրել է այն շատ անպաճոյճ կերպով, յաճախ կրճատելով նոյն իսկ վիպական մասերը կամ շեղումներ կատարելով աղբիւրից: Ժողովրդականի մէջ չէ նկարագրուած Ռոստոմի որսի գնալը

¹⁾ Илья Муромецъ и Богатырство Киевское Ореста Миллера С. II. 1863, кр. 7—11.

և մի տմբողջ ցիր խորովել, ուտելը, քնելը, Թուրանցիների Բախշը փախցընելը, Ռոստամի Միմնեկան գնալը, Թազաւորի խնջոյքը, Շահ-Նամէից տարբեր են նոյնիակ Ռոստամի ամուսնութեան, Զոհրաբի ծննդեան և անդեան պարագաները, Զոհրաբի երեխայութեան չարութիւնները, յիշեցնում են մեր Դաւթի չարութիւնները, որ Շահ-Նամէում չկայ, ինչպէս և Զոհրաբի ամուսնութիւնն ու հրաժեշտի ժամանակ կնոջը տրադրանդն առաւ, Այս վերջին երկու կէտերը զուցէ տոնուած են Բուրզոյ-Նամէից, Ժողովրդականի մէջ հայր և որդի անմիջապէս իրրեւ ախոյեաններ կանգնում են իրար դիմաց, որովհետեւ չէ պատմուած ոչ Զոհրաբի ձի ձեռք բերելը, ոչ Աֆրասիաբի նամակը, ոչ Սպիդ բերդի պաշարելը ու Հեջիրին բռնելը, ոչ Դուրդաֆրիդի հետ ունեցած մենամարտութիւնն ու սիրահարութիւնը, շահի նամակն Ռոստամին, գժտութիւնն ու հաշտութիւնը երկուսի մէջ, Ռոստամի ծալեալ կերպով թշնամութեան մասնակ մասնելը, Զոհրաբի հարց ու փորձը Հեջիրից Ռոստամի նշանների մասին և նորա նպատակաւոր սուտ պատասխանները, Զոհրաբի մէջ յառաջ եկած նախազգացումը, թէ ախոյեանը իւր հայրն է և Ռոստամի խուսափողական պատասխանը, որով վէպն հետզհետէ աւելի և աւելի ողբերգական-հակատարական է դառնում, Ռոստամի սուգն էլ ժողովրդականի մէջ միանգամայն տարբեր է Շահ-Նամէից, թէև դարձեալ հզօր կերպով արտայայտուած խոցուած հօր ցան ու վիշաք, Միակ նմանութիւնն ախոյեանի մէջ է և պատմութեան էութեան մէջ, այսինքն թէ որդին սպանուած է հօր ձեռքով:

Ռոստամ-Զալի Բ. գլխի մնացած մասը, այն է 12-19 եր., ինչպէս յիշեցինք, փոխառութիւն է Բուրզոյ-Նամէից:

Շահ-Նամէն Թիրզուսու տաղանդի շնորհիւ կարճ ժամանակի մէջ մեծ հեղինակութիւն է ստանում արեւելքում, յատկապէս Պարսից և Ցանկաց մէջ, և ահագին զրախանութեան առիթ դառնում Պարսից շատ բանաստեղծների ընդարձակ դիւցազներգութիւններ են գրում Թիրզուսու նմանողութեամբ, որոնց զործող անձինք առնուած են Շահ-Նամէից կամ ցեղակցութիւն ունին Շահ-Նամէի հերոսների հետ: Այդպիսի վէպերից են Բուրզոյ-Նամէ, Սամ-Նամէ, Զերամուրդ-Նամէ, Շահրիար-Նամէ, Զինտեգիր-Նամէ և այլն: Գիտնականներից ոմանը ¹⁾, մանաւանդ հները, հակուած են ընդունելու, թէ այս վէպերի նիւթը դարձեալ ժողովրդական է, հին աւանդութիւնների և զրոյցների վերայ հիմնուած, այն ինչ Նեղլըքէն ²⁾, որ մեծ

¹⁾ Chack, Heldensagen von Firdusi, Berlin, 1865 Einleitung եր. 33:

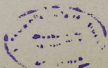
²⁾ Das Iranische Nationalepos, Strassburg, 1896.

հռչակ է վայելում Եւրոպայում արեւելագիտութեան մէջ, բացարձակապէս այդ բոլորն էլ բանաստեղծների երեակայութեան արդիւնք է համարում կամ Շահ-Նամէի նմանողութիւն, Բուրգոյ-Նամէն, որ յիշեալ վէպերից լաւագոյնն է, գրուած է ԺԱ. դարում. բովանդակութիւնը շատ նման է Շահ-Նամէի Զոհրար վէպին, այն տարբերութեամբ միայն, որ Բուրգոն չի սպանւում ոչ Յարամուրզից և ոչ Ռոստամից, որոնց հետ մենամարտում է նա:

Ժողովրդական վէպերի մէջ հօր և որդու մենամարտութիւնը միշտ որդու մահով չէ վերջանում, այլ երբեմն յայտնւում է մենամարտողների ցեղակցութիւնը, և այնուհետև կոխը համընդհանրի և ուրախութիւնների է փոխւում. Օրեստ Միլլիեր իւր ընդարձակ աշխատութեան ²⁾ մէջ նշում է հաստատել այն միտքը, թէ հօր և որդու մէջ եղած կոխներից մահուան վերջաւորութիւնը հնագոյնն է, իսկ հաշտութիւնն ու փոխադարձ քնքոյշ արտայայտութիւնները բարձրի մեղմութեան նշան, ուրեմն և համեմատաբար աւելի ուշ ժամանակի արդիւնք. Ռուսաց վէպերի մէջ երկու վերջաւորութիւններն էլ պատահում են. Իլիա Մուրոմցու մէջ Սոկոլնիկը սպանւում է, այն ինչ Շահ-Նամէից փոխ առնւած Ուրուսլան Զալապարեվիչի մէջ հայրը ճանաչւում է որդուն իւր թողած զոհարով և հաշտութեամբ է վերջանում. Միլլիեր ենթադրում է, որ գերմանական Հիլդեբրանդ երգի մէջ, գրուած Ը. դարում, բայց տարաբաղդաբար թերի հասած մեր ձեռքը, մենամարտողներից մէկի մահով պիտի վերջանար, այն ինչ ԺԳ. և ԺԵ. դարերում գրուած վէպերի մէջ հաշտութեամբ է վերջանում. Մեր ազգային վէպի մէջ ևս Դաւթի և Մհերի մենամարտութիւնը մահուամբ չէ վերջանում, թէպէտ հնութեան և բարձրի խստութեան դրոշմը մնացել է Դաւթի զանաւոր իս, անժառանգ մնացած անէծքի մէջ. Բուրգոյ-Նամէն նմանողութիւն լինելով Զոհրար վէպին, այս ինչդրում զանազանւում է նորանից, որ պահպանւում է նաև ժողովրդական Ռոստամ-Զալի մէջ:

Բուրգոն Զոհրարի որդին է, որ ծնւած է գեղեցիկ Շահրուզից. Զոհրարը Իրանի դէմ սկսած արշաւանքից առաջ սիրոյ յարաբերութիւն է սկսում Շահրուզի հետ և բաժանուելու ժամանակ մի մանեակ է թողնում նորան, որ կրում էր այնուհետև իւր կրծքի վերայ: Միւրոյ այս յարաբերութիւնից ծնւում է Բուրգոն, որին մայրը մինչև քսան տարեկան հասակը մեծացնում է անյայտութեան մէջ, վախճնալով, որ նա Զոհրարի վրէժը կ'ուծի Ռոստամից: Ի վերջոյ Աֆրասիարն ընդունում է նորան իւր պալատում

²⁾ Илья Муромецъ и шлемъ

և ապա Իրանի դէմ ուղարկում: Բուրզոն գերի է ընկնում, յայտնւում է նորա ծագումը և այնուհետև բազմաթիւ արկածներ է ունենում, որոնց մասնակից են Շահ-Նամէի հերոսներից շատերը:

Այս համառոտ բովանդակութիւնը, որ մենք քաղում ենք Շակի յիշեալ երկից ¹⁾, բաւական է տեսնել, որ Ռոստամ-Ջալի վերայիշեալ մասը (եր. 12—19) փոխառութիւն է Բուրզոյ-Նամէից: Տարաբազդարար ձեռքի տակ չ'ունինք այդ վէպի թարգմանութիւնը, որպէս զի տեղի մանրամասն համեմատել և կախման չափը որոշել կարողանայինք:

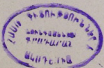
7.

Ռոստամ-Ջալի Գ. գլուխը, վէպիս ամենագեղեցիկ մասը, համապատասխան է Շահ-Նամէի Ռոստամի որսորդութիւնը Թուրանում հատուածին: Սակայն ինչպէս նախընթաց գլուխներում, այստեղ ևս ոչ միայն տարբերութիւններ կան, այլ ամբողջութիւնն հիւսուած է ազատ և համարեա անկախ Շահ-Նամէից: Նախ ամբողջութեան մէջ չի պահուած Շահ-Նամէի յաջորդականութիւնը. այնտեղ առաջ որսորդութեան տեսարանն է և ապա Զոհրաբի վէպը, իսկ այստեղ ընդհակառակն: Երկրորդ տարբերութիւններ կան նաև բովանդակութեան նկատմամբ. Շահ-Նամէի մէջ պակասում են Թուրանի թագաւորի հարց ու փորձը վեղիւններին, Գեի շահատակութիւնները, Ռոստամի ուտելուց յետոյ՝ անփոյթ կերպով քնելը, Ֆիրասըմին սպանելը: Ըստ Շահ-Նամէի Պիլսեմ (Ֆիրասըմ), Փիրանի եղբայրն, սպանում է ոչ այստեղ, այլ շատ յետոյ, երբ Իրանցիք Սիավուշի արեան վրէժն են առնում Թուրանցիներից. Ալկուսի պատմութիւնը ձուլուել է Ֆիրասըմի պատմութեան հետ: Երկրորդական տարբերութիւնները զանցառութեան տարով, յիշենք նաև, որ Շահ-Նամէի մէջ չկայ ոչ Գեի և Ֆիրասըմի մենամարտութիւնը և ոչ Հրեմանի պատմութիւնը: Հերոսների պայքարը Ռոստամ-Ջալի մէջ նկարագրուած է ինքնուրոյն և ժողովրդական: Կաւ-Քոսրովը (Բաւ-Քսր) այս պատերազմին մասնակից չէ, այն ինչ Ռոստամ-Ջալի մէջ պատերազմը նորա մասնակցութեամբ է վերջանում: Ռոստամ-Ջալի պատմող Կազ Յեովանը կամ նորա վարպետը Կաւ-Քոսրով անունը չգիտէի և Կաւ-Կաւուս անունն հետ:

8.

Զորքորդ գլուխը Սիավուշի և Սուլայէի սիրահարական ար-

¹⁾ Einleitung, էր. 33. Ժամօթութիւն.

կածներէ, Սիափուշի մահուան և նորա որդու կաւ Պոսրովի ազատութեան և թողաւորութեան, Շահ-Նամէի երեք մեծ վէպերի, ազգեցութեան արձագանքն է. արձագանք ենք անուանում, որովհետեւ ժողովրդական վերարտադրութիւնը միանգամայն տարբեր կազմութիւն ունի, քան Շահ-Նամէի համադատասխան մասերը: Սիափուշի մօր (Սուղարէի) սիրահարութեան պայմանները, Սիափուշի թուրանում բնակութիւն հաստատելու, ինչպէս և նորա սպանութեան պատմութիւնը, Գեի հանդիպումը Քեախարի (Կաւ-Պոսրովի) հետ ոչ մի նմանութիւն չունին Շահ-Նամէի հետ: Սիափուշի բանասերկուն ըստ Շահ-Նամէի ոչ թէ Համան է, որ Ռոստամ-Ջալի մէջ երևում է որպէս չարութեան տիպար, հակառակ բարի և իմաստուն Փերանին, այլ Աֆրասիարի եղբայր Գիրսիվէս: Ըմանը Շահ-Նամէի մէջ մի համակրելի հերոս է և հանգէս է գալիս միայն Սիափուշի վրէժը լուծելու համար ծագած պատերազմի մէջ, եթէ չ'յիշենք նորա չնչին դերը Ջոհրարի վէպում:

Ինչ որ ասել ենք Ջոհրարի վէպի մասին, նոյնը կարող ենք կրկնել նաև Շահ-Նամէի այս երեք՝ բովանդակութեամբ միմեանց հետ կապուած և մի ամբողջութիւն կազմող՝ վէպերի մասին: Այստեղ ևս, ինչպէս և Ջոհրարի վէպի մէջ, բանաստեղծի տաղանդը կարողացել է ձեռքի տակ եղած պարզ նիւթից այնպիսի մի հրաշալի գործ ստեղծել, որի նմանը դժուար է գտնել ուրիշ ազգերի ժողովրդական, վիպական բանաստեղծութեան մէջ: Սիափուշի բազմը կապուած է մի ճակատագրական օրհասի հետ զեռ ևս ծնունդուց առաջ. Գողարզ և թուս պատրաստ են իրար խողխողել նորա մօր համար, մանուկը անում է հայրենական տնից դուրս Ռոստամի ինամատարութեան տակ, հազիւ պատանեկութեան հասակին հասած՝ Սուղարէի՝ խորթ մօր, սիրոյ թակարդները լարւում են նորա դէմ: Բայց մաքրութիւնն ու առաքինութիւնը յաղթող են հանդիսանում յանձին Սիափուշի: Զարմանալի վարպետութեամբ բանաստեղծը նկարագրել է սիրուց առջորուող Սուղարէի մտորմունքներն ու զգացմունքները, նարարդիտութիւնն ու խորամանկութիւնները, միևնոյն ժամանակ բաւականութիւն չգտած զգայական կրքի չարութիւնը: Հազիւ ազատուած օրհասի բերած այս վտանգից, աւելի ծանր փորձութիւն է գալիս նորա գլխին. նա ստիպուած է թողնել փառք, հայրենիք, ծնող, և բնակուել թուրանում, Աֆրասիարի հետ կապած ուխտին հաւատարիմ մնալով: Առ ժամանակ կարծես բազմը ժողովում է հերոսին. նա երջանիկ է իւր ամուսնութեամբ, կեանքի վայելքները շրջապատում են նորան, բայց օրհասի ամպերը աւելի և աւելի կուտակւում են հերոսի գլխին և վտանգաւոր դառնում: Աֆրասիարի

կգրայրը՝ Գերսիվէս, որ չարութեան մի տիպ է, կարողանում է վերջ ի վերջոյ համոզել թագաւորին, որ Սիւսիու զաւանուի Այս բոլոր գէպերը նկարագրուած են վերին աստիճանի կենդանի և զրաւիչ կերպով. ընթերցողը իւր հոգու բոլոր զօրութեամբ հակուած է բարի, ազնիւ և առաքինի Սիւսիուի կողմը և թախծութեան զգացումը սրտին հետեւում է հերոսի կեանքի ընթացքին, ափսոսալով, որ օրհասն այնպէս անողոք կերպով հաւածում է նորան։

Թոստամ-Ջալի մէջ այս կաշկանդող զօրութիւնը չենք տեսնում, և սխալ կ'լինէր սպասել, որ ժողովուրդը հոգեբանական այնպիսի մանրամասութիւններ և զգացմունքների վերլուծութիւններ անէր, ինչպէս Ֆրեդուսին իւր վէպի մէջ։ Ոչ Սիւսիուի, ոչ Սուլաբէի, ոչ Գերսիվէսի և ոչ միւս անձանց գէպերը ժողովրդականի մէջ չեն նկարուած այնպիսի նրբութիւններով, ինչպէս արեւ է այդ բանաստեղծը, ժողովրդական վէպին յատուկ չէ մանրազնին կերպով զրազուել հերոսների հոգեկան աշխարհով, թէև հոգեբանական ճշգրտութիւնը միշտ պահպանուած ենք տեսնում նորա մէջ։ Այնտեղ հերոսների բնայթը որոշուած է միայն ընդհանուր գծերով, զուտ առարկայական կերպով, այսինքն նոցա գործողութիւններով։ Բնականաբար ժողովուրդը շեղուել է աղբիւրից և հետեւելով իւր բանաստեղծական—վիպական բնազդին՝ իւր հայեացքների համեմատ ձեակերպութիւն է տուել պատմութեան։ Ամբողջ գլխի մէջ միայն տառջին և վերջին երկու հատուածներն են, որ յիշեցնում են փոքր ի շատէ բնագիրը, մնացած մասը՝ այն է Սիւսիուի մանկութեան նկարագրութիւնը, որսի գնալու տեսարանը, Սիւսիուի և անհաւատարիմ մօր մէջ պատահած արկածը, վերջինս խորամանկ դիմակաւորութիւնն ու ամուսնուն գրգռելը որդու դէմ, թագաւորի պատուէրը որդուն սպանելու, Սիւսիուի հագուստը շատ արեան մէջ թաթախելը, միանգամայն անկախ պատմութիւններ են ժողովրդական հայեացքներով և վէպին յատուկ գծերով, Այս մասի մէջ փոխենք անունները, այլ ևս ոչ մի հետք չենք ունենայ, թէ որ և է ամենութիւն կայ Շահ-Նամէի հետ։ Ընդհակառակ կան տեսարաններ, որոնք կարծես փոխ են առնուած մեր ազգային վէպից ¹⁾ և յատուկ են ոչ միայն մեր վէպին, Հոգեբանօրէն ևս անհաւատարիմ Սուլաբէի (անունը չէ յիշուած) խորամանկութիւնն ու դիմակաւորութիւնը նախ ամուսնուն խորելու և ապա որդու դէմ գրգռելու մէջ, Սիւսիուի անմեղութիւնն ու մաքուր բնաւորութիւնը արտայայտուած է

¹⁾ Յամայ Եսք. եր. 84.

միանգամայն ճիշդ: Սուգարէի դերը կատարող կնոջ բնոյթը օտար ազգերի վէպերի կամ աւանդութիւնների մէջ ևս նկարագրուած ենք տեսնում մօտաւոր նմանութեամբ:

9.

Հինգերորդ և վեցերորդ գլուխների տեսչութիւնը Շահ-Նամէի հետ այնպէս որոշ չէ, ինչպէս նախընթաց գլուխներինը տեսանք: Նմանութիւնը հետաւոր է, այն էլ որոշ գէպքերի վերաբերութեամբ միայն, ինչպէս օրինակ Ռոստամի Թուրան նուաճելը ու այնտեղ թագաւորելը: Սակայն հաւանական է, որ այս գլուխների բովանդակութիւնը Շահ-Նամէի ազգեցութեամբ յառաջ չի եկել: Հինգերորդ գլուխը, բացառութեամբ վերջաբանի, նման է պ. Բագրատ Սալաթեանի հրատարակած «Ռոստամ»⁷⁾ վերնագրով հատուածին, որ գրի է տռել Վանայ նահանգի Զիրուխլու գիւղի բնակիչ Վարդան Դալուստեանից: Այս երեոյթը մի ապացոյց է, որ մեր հատուածը ծանօթ է ժողովրդին նաև Մոկաց շրջանից դուրս, բարբառին նայելով՝ Զիրուխլուն Մոկաց երկրում չպէտք է գտնուի: Եթէ Շահ-Նամէն չէ այս գլուխների աղբիւրը, յամենայն դէպս ծագումով պարսկական են նորա, որովհետև գործող հերոսները Շահ-Նամէի յայտնի հերոսներն են և պայքարը զարմեալ Իրանի և Թուրանի շուրջն է պտտւում: Բ. գլխի վերլուծութեան ժամանակ արդէն տեսանք, թէ ինչպէս Ֆիրդուսու հետեցութեամբ Պարսից մէջ մի ամբողջ դիւցազնիքական գրականութիւն է ծաղկել և նոցանից մէկից՝ Բուրդոյ-Նամէից փոխ էր առնուած Ռոստամ-Ջալի մի մեծ հատուած (եր. 12—19): Անհաւանական չէ, որ Ե. և Զ. գլուխները, ինչպէս և պ. Սալաթեանի հրատարակած հատուածներից մի քանիսը, փոխառութիւն լինին վերոյիշեալ դիւցազնիքութիւններից, տարարազգաբար հնարաւորութիւն է՝ ունինք որոշելու, թէ ճիշդ որտեղից:

10.

Ռոստամ-Ջալի և Շահ-Նամէի բովանդակութեան համեմատութիւնը պարզում է մի երեոյթ, որ շատ խրատական է ժողովրդական բանահիւսութեան ուսումնասիրութեան նկատմամբ: Ռոստամ-Ջալի ծագման հիմքն է կազմում այն վէպը, որի սկզբնաւորութիւնը կապուած է արեական ազգերի ընդհանուր հայրենիքի հետ, հերոսներից մի քանիսը յիշուած են նաև Հնդկաց Բիդ-Վե-

⁷⁾ Իրանի հերոսները ա. եր. 45.

գոյի մէջ, և որ գոյութիւն ունէր Պարսկաստանում 660—583 թ. թ. ա. ծագած Զինդ-Աւեստայից էլ առաջ, Պարսից դիւցազններգութիւնը ամենասերտ կերպով կապուած է եղել զբողոքատական կրօնի հետ և բաղդակից նորա պատմութեան. Աքեմենեան հարստութեան աշխարհակալութեան հետ տարածուել է Առաջաւոր Ատիայում, կանգ տուել Ագէքսանդր մեծի որշաւանքներով և մասամբ Պարթևաց տիրապետութեամբ, վերակենդանացել Սասանեան պետութեան և զբաղաշատական կրօնի վերածնութեան հետ: Ապա գրի է տոնուել Ե. Զ. և է. դարերում պաշլաւիկ լեզուով, արաբերէն թարգմանելուց յետոյ, որից քաղուածներ են մնացել արաբ պատմիչների մէջ, բանաստեղծական ժապուղեանք և ենթակուել Ժ. դարում՝ մասամբ Դադիպի և ապա ամբողջութեամբ Յիրզուսի բանաստեղծների ձեռքով և ընդհանուր աշխարհին յայտնի դարձել Եան-Նամէ անունով ¹⁾: Ահա այս հաղարարուր տարիների պատմութիւն ունեցող վէպը այսօր հայ ժողովրդի անգիր բանահիւսութեան մասն է կազմում և նորա մտաւոր պաշարի մի օգակը: Ռոստամ-Ջալը բազմազան վարիանտներով և բարբառներով տարածուած է մեր ժողովրդի մէջ, որոնց գրի առնելն ու բանասէր հասարակութեան մատչելի դարձնելը կարևոր ծառայութիւն կըլինէր մեր բանահիւսութեան ուսումնասիրութեան համար և դուցէ կ'ուսուորէր նորա պատմութեան շատ մութ էջեր: Ահա փոխառութեան մի գէպը, որի պատմութեան մենք հետեւ կարող ենք, բայց ճշգրան հէքիաքներ, երգեր, առակներ և բանահիւսութեան միւս տեսակներին պատկանող երևոյթներ ունինք, որոնք փոխառութիւն են կամ փոխադարձ ազդեցութեամբ յառաջ եկած, բայց զեռ բացատրուած կամ համեմատութեան ենթարկուած չեն:

11.

Ռոստամ-Ջալի, Եան-Նամէի և նման դիւցազններգութիւնների առնչութիւնը պարզելուց յետոյ, մեզ կ'մնայ չորրորդ պարկում արած տեսութիւնը փոքր ինչ աւելի մանրամասնել և ցոյց տալ այս վէպի արժէքը մեր բանահիւսութեան պատմութեան համար, ակնարկելով նաև համեմատութեան ժամանակ արած նկատողութիւնները:

¹⁾ Nöldeke, Das Iranische Nationalepos, Strassb. 1896

Chack. Heldensagen von Firdusi, Berlin. Einleitung.

A. V. Williams Jackson. Die Iranische Religion. Grundriss der iranischen Philologie, herausg. v. Wilh. Geiger u. Ernst Kuhn. 1901 Strassb.
 Корн. Всеобщая История Литературы I, часть I.

Ժողովրդական վէպն ընդհանրապէս սկսւում է կազմուել ժողովրդի գիտակցութեան ծագման հետ. նորա հիմքն են դառնում կրօնական դիցաբանական ընաւորութիւն կրող աւանդութիւնները, բնութեան ուժերի աստուածացումը, որ վէպի մէջ հանգէս է գալիս անձնաւորեալ պատկերներով: Սակայն դիցաբանական տարրերն ազատանում են ժամանակի ընթացքում և տեղի տալիս պատմականին. դիցաբանական պատկերները մարդկային կերպարանք և ընաւորութիւն են ստանում: Վէպի ծագման պատմութեան մէջ այսպիսի փոփոխութեան հիմք և կեղրոն են կազմում պատմական այնպիսի ծանրակշիւ դէպքեր, որոնք յեղափոխական նշանակութիւն են ունեցել ազգերի կեանքի համար և անջնջիլի դրոշմ թողել նոցա յիշողութեան մէջ: Վէպն ի հարկէ պատմութիւն չէ, բայց նա պատմական է այն տեսակէտով, որ նրա մէջ արտացոլուած ենք տեսնում ժողովրդի պատմական և առօրեայ կեանքը, նիստ ու կացը, հայեացքները: Դիցաբանական և պատմական այս երկու տարրերի հետ միանալով բանաստեղծական զաղափարը, կազմւում է վէպը: Ինքնին հասկանալի է, որ սոցա վերայ պէտք է աւելացնել և լեզուն, որ ոչ միայն անհրաժեշտ միջոցն է այս բոլորը արտայայտելու, և թանձրացեալ ձև տալու, այլև վէպի ծագման և զարգացման հետ ինքն էլ ստեղծւում, զարգանում և ենթարկւում է ժամանակի փոփոխութեան:

Այս համառօտ տեսութիւնից յետոյ հասկանալի է, որ իւրաքանչիւր վէպ պիտի գնահատուի դիցաբանական, պատմական, գեղասիրական և լեզուաբանական տեսակէտներով: Ոչ առաջին և ոչ երկրորդ տեսակէտներով այս վէպը առանձին նշանակութիւն չունի մեր ժողովրդական բանահիւսութեան պատմութեան համար. այստեղ չեն արտայայտուած ոչ հայ ժողովրդի կրօնական-դիցաբանական զաղափարները և ոչ սորա հիմք են կազմել նորա անցեալ կեանքը յեղաշրջող պատմական դէպքեր: Նոյն իսկ հերոսները զեռ չեն հայացած, ինչպէս պ. Քալաթեանի հրատարակած «Բուրգէ» վերնագրով հատուածի մէջ տեսանք. ժողովուրդը գիտակցում է, որ այս վէպը ծագումով հայրենի չէ, այլ Իրանցիք և Թուրանցիք են, որ մրցում են իրար հետ, և այս բոլորը լաւագոյն ապացոյց է, որ փոխառութիւնը համեմատաբար նոր պէտք է լինի կատարուած: Սա պատմական նշանակութիւն ունի մեզ համար միայն այն շափով, որ շափով ժողովրդական հաւատալիքներ եւ հայեացքներ է ըովանդակում իւր մէջ: Այս վէպը իւր ծագմամբ կապուած է Պարսից հետ, ուրեմն և նոյն ազգի դիցաբանական պատկերներ և պատմական իրողութիւններ պիտի որոնենք նորա մէջ: Եւ յիշուի գիտնականներն արդէն պարզել

են, որ Շահ-Նամէի անուններից շատերը դիցարանական են, Բիզ-
Վեդայի և Զենդ-Աեստայի մէջ յիշուած, իսկ ոմանք պատմական
անցքերի կամ անձնաւորութիւնների յիշողութիւններ: Մի կողմը
թողնելով մանրամասնութիւնները, որ մեզ գրադեցնել չեն կարող,
յիշենք միայն Ռոստամ-Չալի մէջ կրկնուած Կաւ-Կաւուս, Կաւ-
Խորոզ, Սիւպուշ անունները, որոնք դիցարանական են, և արդէն
յայտնի Զենդ-Աեստայի մէջ. Զալ և Ռոստամ անունները թէև
զարմեալ գիցարանական, բայց Զենդ-Աեստայի մէջ չեն յիշուած:
Այս հիման վերայ նետլզդէ կարծում է, որ Ռոստամ-Չալի դիցա-
րանութիւնը ծագել է Աեստայի հայրենիքից ¹⁾ դուրս՝ Սիւստան և
Զարուզ երկրներում, եթէ Սագերն իրենց հետ չեն բերել հիւսի-
սային հայրենիքից ²⁾: Պատմական անուններից պէտք է յիշել Գե,
Գոգարդ, Միլադ, Բէժան, Բահրամ, որոնք Արշակունեաց տիրա-
պետութեան ազդեցութեան հետքեր են:

12.

Վերոյիշեալ դիտողութիւններից ինքնապիտեան հետևում է,
որ այս վէպի նշանակութիւնը սահմանափակում է մեր բանա-
հիւստիքեան համար: Եթէ ըստ ամենայնի ազգային ստեղծագոր-
ծութիւն լինէր կամ շատ հինաւուրց ժառանգութիւն, որով փո-
խառութեան հետքերը շատ մեղմացած և ազգային բնավորութիւն
ստացած լինէին, ի հարկէ ուրիշ արժէք և նշանակութիւն կ'ունե-
նար, քան այժմ: Բայց հէնց այս վիճակի մէջ էլ աննշան արժէք
չ'ունի մեր աչքում: Համեմատութիւնից տեսանք, որ բարբառազա-
րար ստրկական վերարտադրութիւն չէ Շահ-Նամէից, այլ մասամբ
տարբեր արտայայտութիւն է նոյն նիւթի և մասամբ բոլորովին
անկախ ստեղծագործութիւն: Մեր քաղաքակրթութեան մի բեկորն
է Ռոստամ-Չալի իւրացման պատմութիւնը. ինչպէս բիւզանդա-
կան կամ արաբական քաղաքակրթութիւնը իւրացրել, բայց ազ-
գային կերպարանք և հոգի ենք տուել, նոյնն ենք տեսնում և
այստեղ փոքր չտիպով: Ռոստամ-Չալի նիւթն ըստ էութեան փո-
խառութիւն է, բայց նիւթի արտայայտութեան և գէպերի կա-

¹⁾ Աեստայի և նորա հետ սերտ կապուած Գորից գիշադեքութեան
ծագման տեղի ժառանգականներէ մէջ արարմայնութիւն կայ. Զափ, Նետլզդէ,
հիւսիս արեւելքն են համարուծ Աեստայի ծագման հայրենիքը, իսկ Williams
Jackson իւր վերոյիշեալ երկի մէջ, ինչպէս և արիւնները՝ Սարգստական կամ
Քարթիս լճի, Կուշ և Նրախ գետերի և ապա հիւսիսային Գորատանի և Գաբա-
ւանդ ու Արարա օտարերի մէջ ընկած երկիրը: Տես նաև Geldner. Avestali tiern-
sur էր. 38. Grundriss der iranischen Philologie.

²⁾ Das Iranische Nationalepos էր. 4—10.

պակցութեան մէջ ժողովուրդը շեղուելով ազդիւրից, որոշ չափով ինքնուրոյնութիւն է պահպանել և իւր հոգու գրոշմը գրել նորա վերայ: Այս տեսակէտով էլ նա նշանակութիւն ունի մեր բանասիրութեան պատմութեան համար:

Հերոսներ, զէպքերի և պատերազմների նկարագրութիւնները ազգային են և ժողովրդական, որովհետեւ մեր վէպերի, երգերի և հէքիաթների մէջ էլ մօտաւորապէս նոյնն ենք տեսնում կամ նոյն հոգով նկարագրուած: Չհաշուելով Ռոստամ-Ջալի մէջ ինքնուրոյն, փոխ առած նիւթի հետ հիսուած և ամբողջութիւն կազմած մասերը, կան հատուածներ ևս, որ եթէ հերոսների անունները փոխենք, դժուար կ'լինէր որոշել, թէ մի օտար վէպից անունած փոխառութիւն է այն: Այստեղ զանում ենք ժողովրդական վէպին յատուկ բոլոր գծերը. հերոսների, զէպքերի, պատերազմների վիպական և պատկերաւոր նկարագրութիւններ, չափազանցութիւններ, կրկնութիւններ ամբողջ հատուածներով կամ բառերով պատմութեան աւելի կենդանութիւն տալու համար. այստեղ զանում ենք գործողութեան խաղաղ, պատմողական ընթացք, ուր ամենին չի նկատուում պատմողի անձնաւորութիւնը և այն էլ բանաստեղծական այնպիսի աւելում և ճշգրտութեամբ, որ գեղասիրական ճշմարիտ հանդէ է ստանում ընթերցողը, և վերջապէս վիպական, կենդանի լեզու, որ ժողովրդական ստեղծագործութիւնների մէջ կատարելագոյնն է: Այս բոլորի հիման վերայ կարող ենք ասել, թէ հայ ժողովրդի երեսակայութիւնն ու ստեղծագործող ոգին անմասն չէ մնացել վէպիս ներկայ կազմութեան մէջ և այդ կողմից որոշ չափով գեղարուեստական արժէք ունի այն մեր աչքում, ինչպէս իւրաքանչիւր ժողովրդական վէպ:

13.

Ժողովրդական բանաստեղծութեան էական յատկութիւնը պարզութիւնն ու բնականութիւնն է: Ժողովուրդը ոչ մատենագրութեան և արուեստի տեսութիւններ ուսումնասիրելու և ոչ մեծ բանաստեղծների երկեր կարդալու կարիք և հնարաւորութիւն ունի նրանց հետեւելու համար: Նա իւր երկերն ստեղծում է անգիրտակցարար, ինչպէս անգիրտակցարար է ստեղծում ամենայն մի հիացմունքի արժանի ստեղծագործութիւն: Այս խօսքը ճշմարտում է յատկապէս վէպի վերաբերութեամբ, որ ժողովրդական բանաստեղծութեան ծաղիկն է: Ո՞վ է ստեղծել վէպը, Երբ, Բնչ պայմանների մէջ, ժողովուրդը ոչ մի գիտակցութիւն չ'ունի այդ մասին, այդ նորա հոգու անմիջական, պարզ արտագրութիւնն է, անարուեստ, բնական, ուստի և գեղեցիկ:

Ժողովրդական վէպի այս յատկութիւններն ունի և մեր Ռոստամ-Ջալիլ, թէև Շահ-Նամէի ազդեցութեամբ ծագած, Ժողովուրդը մեզ հաշիւ տալ չի կարող, թէ թնշպէս է կատարուել այդ փոխառութիւնը, թնշպէս հետզհետէ ներկայ կազմութիւնն ստացել, մի է ստեղծել այն վիպական նկարագրութիւններն ու պատկերաւոր արատայայտութիւնները, գեղեցիկ նմանութիւնները, թէև չէ կորցրել այն գիտակցութիւնը, որ այս վէպը հայրենի չէ: Այստեղ չ'կան տնտեսական արուեստի հետքեր, ենթակայական զգացմունքների, ներքին աշխարհի շարժումների, հերոսների զործողութեան հոգեբանական վերլուծութիւններ, այլ առարկայական, պարզ, հակերժ նկարագրութիւններով մեր առաջ պարզուած է այն պայքարը, որ ծագել է լուսոյ և խաւարի ներկայացուցիչ երկրների մէջ: Անշուշտ վէպի բոլոր մասերն իրար հետ կապող բանաստեղծական այս ընդհանուր գաղափարի, մասամբ ևս հերոսների նկարագրի նմանութեան մէջ նկատուած է Շահ-Նամէի ազդեցութեան հետքեր, սակայն այդ նմանութեանը շատ ծանրակշիռ նշանակութիւն չունի, կարծում ենք, մեր վէպի գեղարուեստական արժէքը որոշելու համար: Այդ գաղափարը յատուկ չէ միայն Պարսից գիւցազներգութեան, այլ ընդհանրապէս ժողովրդական վէպին: Մեր խօսքն ի հարկէ զբաղաշուտական կրօնի երկուութեան վարդապետութեան մասին չէ, այլ բարւոյ և չարի, լուսոյ և խաւարի ընդհանուր գաղափարի մասին: Իսկ այդ չափով հակազդութիւն արտայայտուած ենք տեսնում, թնշպէս ամեն վէպի, այնպէս էլ մեր ազգային վէպի մէջ: Դաւիթ բարութեան ներկայացուցիչն է, Մորամուլիք և իւրայինները չարութեան, Դաւիթ հայրենիքի պաշտպանն է, Մորամուլիք թշնամին: Նոյնը պիտի տեսնել և հերոսների նկարագրի վերաբերութեամբ. նորա էական գծերով նման են ազգային վէպի կամ հէքիաթների հերոսներին և նման համակրութեամբ կամ հակակրութեամբ ընդունուած, որովհետև մարմնացումն են այնպիսի բարոյական գաղափարների, որոնք հայրենի են Ժողովրդի հոգու, ներքին աշխարհի համար:

Եւ յիրաւի համեմատութեան ժամանակ տեսանք, թէ Ռոստամ-Ջալիլ և Շահ-Նամէի գեղարուեստական կազմութիւններն ինչպէս տարբեր էին միմեանցից. բաւական է յիշենք Ջոհրարի և Միսավուշի անունն հետ կապուած վէպերի մասին մեր արած նկատողութիւնները: Ժողովրդականը պարզ էր, անարուեստ, իւրատեսակ գեղեցկութիւններով: Այնտեղ արծարծուած գաղափարները լուծուած էին ժողովրդական հայեացքների համեմատ և ժողովրդական վէպին յատուկ ձևերով: Հերոսների ներքին աշխարհի շարժումները մանրամասն վերլուծութեան չէին ենթարկուած, թէև

հոգեբանօրէն միանգամայն ճիշդ, որովհետեւ ժողովրդական բանաստեղծութեան յատուկ չէ կեղծիքը: Մի օրինակ յիշենք մեր ասածը աւելի թանձրացեալ կերպով ընթերցողի առաջ պարզելու համար. Ռոստամի ցան ու կսկիծը Զօհրաբի մահուան պատճառով չի նկարագրուած այնպիսի մանրամասնութիւններով, որքերբով, ինչպէս Շահ-Նամէի մէջ. Ռոստամը մինչև իսկ խօսքով ոչինչ չի արտայայտոււմ. բայց մի քանի տող պատմութիւն (եր. 12) պարզում է մեր առաջ այն խորին վիշտը, որ կրում է նա իւր սրտի խորքում: Երեք տարի անբաղդ հայրը որդու գիակը դրած գլխին պտրտում է աշխարհը և ոչ ոք չի համարձակուում առաջարկել նորան թաղելու: Անարուեստ բանաստեղծութեան յատկութիւններէց մէկն է այս, որ գործադրուած ենք տեսնում Ռոստամ-Զալի մէջ. Նոյն ձևով են արծարծուած և լուծուած յաւերժ կենդանի և մարդկային հոգու ամենանուրը թիւերը շարժող ուրիշ շատ բարոյական գաղափարներ և խնդիրներ. հայրենասիրութիւն, ծնողասիրութիւն, որդեսիրութիւն, ամուսնական հաւատարմութիւն և անհաստատրմութիւն, քաջութիւն, ուխտապահութիւն և ազնուութիւն, երազայական շարութիւն և այլն: Այս բոլոր գաղափարները կապուած են նիւթի հետ, այստեղ տնցել են Շահ-Նամէից, բայց նոքա ձև և կերպարանք են ստացել ժողովրդական հայեացքների համեմատ, ուստի արդեւ չ'պիտի լինին այս վէպի գեղարուեստական արժէքը բարձր կշռելու և գնահատելու: Եթէ մոռանանք մի բոլոր, որ Ռոստամ-Զալը ծագել է Շահ-Նամէի ազգեցութեամբ, կարծում ենք որ նորա տպաւորութիւնը ոչ միայն պակաս չէր լինի մեր ազգային վէպից, այլ գուցէ և գերազանց լինէր: Վիպական արտագին յատկութիւններով, բանաստեղծական և վիպական գեղեցիկ հատուածներով, լեզուի կենդանի և պատկերաւոր արտայայտութիւններով ազգային է այս վէպը նոյնչափ, որչափ և Աստմայ ծաերը իւր վարիանտներով:

14.

Յոյց տալ մի առ մի Ռոստամ-Զալի բանաստեղծական և վիպական գեղեցկութիւնները, վերլուծութեան ենթարկել ներոսների նկարագիրը, արտայայտուած գաղափարները, շատ հեռու կ'տանէր մեզ. Նորա գեղարուեստական կազմութեան մասին ճաշակ տալու համար՝ բաւականանք միայն մի հատուածի վերլուծութեամբ, մանաւանդ որ առանձին տրակով տոթի կ'ունենանք մի քանի խօսք ևս վիպական գեղեցկութիւնների մասին ասել, որով

և մասամբ կ'լրացնենք մեր տեսութիւնը: Վերլուծութեան նիւթ ընտրում ենք Գ. զլուխը ¹⁾:

Ամբողջը կարելի է երեք մասի բաժանել. առաջին՝ Ռոստամ իւրայինների հետ անցնում է Թուրանի սահմանը և ոչնչացնում թշնամու կանաչազարդ դաշտերը: Երկրորդ՝ Թուրանի Աֆրասիաբ թագաւորը լսում է այդ մասին և նոցա դէմ արշաւում. երրորդ՝ հերոսների մենամարտութիւններն ու բուն պատերազմը:

Ա. Հէնց սկզբնաւորութիւնը հրաշալի է. զգեստիւնի, տառն օր նիստն կինացիք ի, քսան մնացիք: Դորանով լարւում է մեր ուշադրութիւնը, սպասում ենք շարունակութեան: Հատուածի բովանդակութիւնն ի նկատի ունենալով՝ գուցէ սովորական կ'լինէր, եթէ նախ նկարագրուէին դարնան գեղեցկութիւնները և ապա նորա հետ կապուէր Ռոստամի ցանկութիւնը, զինակիցների հետ որսորդական արշաւանք սկսել թշնամու կանաչազարդ դաշտերում: Դորա փոխարէն լսում ենք Ռոստամի հրամանը՝ զուրուզլունք, որ պէտք է գնաք և տեղեկութիւն բերէք, դարունը բացուել է իւր հրաշալիքներով, թէ ոչ: Բայց առանց նորա պատասխանին սպասելու, հաւաքում է զինակիցներին և արշաւում: Ռոստամի զուրուզլունք ուղղած հրամանի մէջ անուղղակի կերպով, կարծես վրձնով, նկատւում է դարունը իւր կանաչազարդ մարգագետիններով, ծաղիկներով, աղբիւրներով և որսի երէններով: Մեր երեւակայութեան առաջ պատկերանում է դարնանային մի պայծառ օր վերոյիշեալ հրաշալիքներով, որ աւելի կենդանանում է նոյն իմաստն ունեցող հետեւեալ կրկնութիւններով: Ժողովրդական անարուեստ բանաստեղծութեան առ հասարակ յատուկ չէ բնութեան տեսարանների ընդարձակ նկարագրութիւններ տալ և ոչ էլ բնութիւնը նկարագրել ինքնըստինքեան որպէս գեղեցկութիւն, բայց եթէ պատահում են այդպիսի հակիրճ նկարագրութիւններ, միմիայն հերոսների գործողութիւնը լուսաբանելու համար: Վէպի իսկական նիւթը մարդն է ²⁾: Նոյնն ենք տեսնում և այստեղ: Պէտք է նկարագրուէր երկրի գեղեցկութիւնը, որպէս զի նորա աւերումը Իրանի հերոսների ձեռքով և թող ու մառախու՛նք դարձնելը, աւելի կենդանի և ապաւորիչ լինէր: Ռոստամի հրամանի պատասխանի մասին, ինչպէս յիշեցինք, ոչինչ չենք լսում վէպի մէջ. այդ պակասն ինքնարեւարար լրացնում է մեր երեւակայութիւնը, այսինքն թէ՛ զուրուզլինք գնում է և դիտում թշնամու սահմանները, տեսնում է, ինչպէս մարգագետինները կանաչել են, ծաղիկ-

¹⁾ Հնթիքզդին խնդրում ենք նախ ընտրել հետ ծանօթման:

²⁾ Буслаевъ. Увв. кр. 66.

ներով զարգարուել, կարկաշատն ազդիւրները հասում են, դաշտերը լցուած են երէններով, Նա վերադառնում և տեղեկութիւն է տալիս այս մասին իւր տիրոջը, Այս բոլորից յետոյ միայն պէտք է Ռոստամ թղթէր գրէր և զինակիցներին զօրքով իւր մօտ հաւաքէր:

Զօրքը չուում է և վրանները զարկում թշնամու սահմաններին կից մարգագետնների մէջ. սէլան զկանաչ կարմիր (գրօշակ) թալիցին շաղբի վերայ, քեամին կ'զեարկի, կ'վիրուցի: Ինչքան զեզեցկութիւն է տալիս այս փոքրիկ պատկերն ընդհանուր նկարագրութեան: Սորան հետեւում է Ռոստամի կերուխումը և ապա հրամանը՝ անցնել սահմանը, փչացնել թշնամու մարգագետինները և որսորդութիւն անել այնտեղ: Այս հրամանի իրազորութեան և Գեհ ու Ֆեհ բամազի պահապան նշանակելը թշնամու երկիրը մտնելուց առաջ, չփոթութիւն է պատմողի կողմից, որ իսկոյն նկատելի է պատմութեան ընթացքից: Կեր ու խումի հետեւալ օրը միայն զօրքը շարժում է, անցնում սահմանը և բանակ դնում նորա մարգագետինների մէջ, վրանները խփում են Թուրանի հերոսների վրանների տեղ գիրքի և աստիճանի համեմատ: Ռոստամ իրաւունք է տալիս դաշտերն արածացնել, ծաղիկները կոխտուել, ազդիւրները աւերել, երէններն սպանել: Ճշայիրքի բերադի արըծացին, զծաղկոտները պիւլիւր կոխըցին, դաղաղքի բերադի աւրիցին: Թող մառախուռն էտու վեար սեահրանգին: Սորանով վերջանում է առաջին մասը:

Շահ-Նամէի մէջ այս հատուածն այսպէս է. Ռոստամ իւրայիններով որսորդութիւն է անում, զուարճանում այլ և այլ խաղերով, կեր ու խումով: Խնջոյքի ժամանակ Գեհ տառջարկում է գնալ Թուրան և Աֆրասիաբի դաշտերում որսալ: Ռոստամ հաւանութիւն է տալիս նորա առաջարկութեան և միւս օրն ամենայն պատրաստութեամբ չուում են այնտեղ, վրանները խփում և անձնատուր լինում: Կեր ու խումի, Լնթերցողն ինքնին նկատել կարող է, որ ժողովրդականը ոչ միայն տարբեր կազմութիւն ունի, այլ և աւելի բանաստեղծական և գեղեցիկ է, քան ազդիւրը:

Բ. Պատմութեան ընթացքն ապա մեղ փոխադրում է Թուրան: Թագաւորը նստած է իւր թախտին, վաղիրներն ու փալաւանները շուրջը կանգնած, իսկ շէուրուղչին հրաման է ստանում. Եկինա, իրելի մի սահրէնգին բացութի ի, ձիւն վերէն կիտացիք ի, մի շայիրքի բղթի ի, վերու օշխար կալ ինի, թի չի, մենք ա'հրթանք սէհրանգէն ուրախութիւն էնինք մե խամա, ծիշղ նոյն հրամանն է կրկնուած, ինչ որ Ռոստամ տուել էր իւր շէուրուղ-

չունենալու Գահապետներ կատարուած է հրամաններ, դիտուած է սահմաններ, վերադառնուած և այլապէսուած՝ դիտուակը ձգուած թագաւորի առաջ: Այդ տարօրինակ և համարձակ զործողութիւնն ինքնաբերական յուզում ու հետաքրքրութիւն պիտի գար թեյնէր բազմականների մէջ, այդ նշան էր, որ գոյժ ունէր հաղորդելու թագաւորի հարցին պահապանը նկարագրուած է տխուր կեցիւթիւնը: Թուրանի հերոսների վրանի տեղ՝ թագաւորից սկսած՝ խփուած են թշնամու վրանները, զոյալիւրքիւր էր ըծացածի, զծաղկաւիւր կոխած ի, զվէրու օչխար սպանած ի, զյաղապարհիւր բերադի տւրած ի, սէհրանդիւն ըսկուն էրած, թող ու մատախուն, ալ տէր չճանչնայ: Ապա նկարագրուած է վրանների զոյները, որոնցով տէրերը պիտի ճանաչուէին և վերջացնում է մի բացականչութեամբ, որ ցոյց է տալիս թէ ինչ սարսափելի տագաւորութիւն էր արել նորա վերայ իրանցոց զօրքը: Ե՛կի՛մ էլ խէյվաթի տիւն կապուէ ի. Էնու տկանչիւր էրկիւնուց խիտ. մէկ փալաւան էնտեղ քնիր ի, եմման էնու գիրգը:

Ժողովրդական վէպին յատուկ մի երևոյթ է այս չափազանցութիւնը բայց որը ոչ միայն չի խանգարում բնական գեղեցկութիւնը, այլ և առանձին աշխոյժ և կենդանութիւն է տալիս պատմութեան ընթացքին: Պնած փալաւանի ներկայութեան նոյն իսկ արտաքին նշանները՝ գուրգն ու ձին, պէտք է սարսափ տարածէին թշնամու վերայ: Այդ քնած փալաւանը ոչ այլ ոք է, բայց եթէ մոտաւոր, անունը չի յիշուած, ունկնդրի երեւեկայութիւնն ինքն է դառնում, թէ մի է քնած փալաւանը: Վէպը դորանով խորհրդաւոր է դառնում, սպասում ենք, թէ ինչ պէտք է անի այն հերոսը, որի գուրգն այնչափ սարսափ է ազդել սահմանապահի վրայ: Ընդհանրապէս սկիւրուղու զեկուցումը իւր թագաւորին անպաճոյճ և անարուեստ, գեղեցիկ և բնական արտայայտութիւն է այն տագաւորութեան, որ պէտք է սաանար հեռուից դիտելով: Ակամայ յիշում ենք Բուսլայեփի մի խօսքը. շնկարագրել առարկան այն տագաւորութեամբ, որ նա անում է հոգու վերայ—ճշմարիտ արուեստագէտների մեծ արուեստն է: Բանաստեղծական բարձր արժանաւորութիւններից գուրկ չենք կարող համարել այն ժողովուրդը, որ այս և նախընթաց հատուածների նման նկարագրութիւններ կարող է տալ, մանաւանդ, որ այստեղ բոլորովին ինքնուրոյն է ժողովրդականը: Մեր բանահիւստութեան կտորները Մուկացոց ենք պարտական, ոչ միայն ազգային գիւցազներգութեան գեղեցիկ վարիանտներ, այլ և այնպիսի վիպական երգեր, ինչպէս

Ասլան Աղէն, Մուկաց Միրզէն, Նաբեկացին, Կարոս Խաչը¹⁾, Գևորգի Գևորգի ինչ թանգագին գորարներ անյայտ են բանասիրութեան:

Գ. Ներքոյ մասով սկսուած է թշնամիների ընդհարումը:

Մի գեղեցիկ միջնադէպ է յառաջապահ Գևորգի դիմագրութիւնը. թագաւորը փորձում է խոստումներով քաջին իւր կողմը գրաւել, բայց Գևորգի բանաստեղծական պատկերաւորութեամբ և ծաղրով տուած պատասխանը՝ «է՛, քիւ աչքիւր յիտ պեաց, եիս իմ մէջ չիմ իտայ մէկ պեռ կուրիկ», հիացում է յառաջ բերուած թշնամի հակառակորդի մէջ: Թագաւորի հիացումը արտայայտող խօսքերը պատմողի շփոթութեամբ աւելի յետոյ են գրուած, որ զարձեալ իսկոյն նկատելի է դառնում պատմութեան ընթացքից:

Մինչ Գևորգ պատերազմում է թշնամու դէմ, Ռոստամ քնած է: Զաւարէն զարթոցնում է նորան՝ Գևորգն օգնութեան հասնելու համար: Բայց նա մատակարարին է դառնում, «է՛, ըսաց, մէկ թաս զինի տուէք ձի, Գիւռ ձէն անիւ ի՛կ կեայ կուռ մէջ, քեանի Գիւռ սաղ ի, ախար մագի փարէմ չ'էնի» Դարձեալ քնեց:

Այս երկու միջնադէպն էլ Շահ-Նամէի մէջ տարբեր կերպով են պատմուած. երբ Աֆրասիար զօրքով մօտենում է Իրանցիներին, Գուրագէն (ոչ Զաւարէն) լուր է հասցնում Ռոստամին: Իւրայիմների հետ այդ ժամանակ Ռոստամ կեր ու խումբ էր նստած. նա ուրախանում է, մատակարարին հրամայում է զինի բաշխել, և խմում է Կաւ-Կաւուսի և հերոսներից ոմանց կենացը: Սորանից յետոյ միայն Գևորգը և իրաւունք է խնդրում կամուրջը պաշտպանելու: Նորան հետևում է Ռոստամ իւր քաջերով:

Համեմատութիւնից տեսնում ենք, որ ժողովուրդն ինքնուրոյն կերպով ստեղծել է թագաւորի և Գևորգի խօսակցութիւնը, որ ախրան կենդանութիւն և գեղեցկութիւն է տալիս վէպին և աւելի է զօրացրել հերոսի բնաւորութեան ինքնավստահութեան գիծը: Ժողովրդական վէպերին և հեքիաթներին յատուկ մի գիծ է այս, որ նկատուած ենք և այստեղ: Հերոսը վստահ իւր զօրութեան վերայ, արհամարում է թշնամուն: Մինչ երկու կողմից փախուանները տաք կուրի են բռնուած, Ռոստամ երկու անգամ անուշադիր է թողնում Զաւարէի կոչը, խմում է և քնում: Ներքոյ անգամ միայն, երբ Զաւարէն զարձեալ գոռում է մահուան վտանգի մէջ, վեր է կենում և դանդաղաբար պատերազմի պատրաստուում:

Ռոստամի սպառազինութեան և ձիու պատրաստութեան նը-

¹⁾ Փշրակներ ժող. բանահիւսութիւնից, եր. 3. 12. 16-19. Կարոս Խաչի օրիշ վարիտներ «Վանայ սաղ», ձերնց 1865 թ. Թիֆլիս, եր. 73. «Քեօք Մշեցւոց և Վանեցւոց», Սեզալիան, Վաղարշապատ, 1874 թ. եր. 9.

կտրապրութիւնը այնքան գեղեցիկ է և վիզալան, որ բառ առ բառ պէտք է մէջ բերենք ընթերցողին ճշակ տալու համար: Քրոստամ կանգնաւ, լահուր թուր կապից, նէրիզ խանջար էզար մէջք, էնու պիւս զթիւ ընցաւ, զարկեալաւ կախից, զքեամար կապից, զգրեխէ շապիկ խագեաւ, զքիւրք էթըլ վըր թիւին, աչքիւ շուս առից, հըմէն մէ քեան չինու կթիւէ: Էնու բեղիւր օլիւրից, զականջ ընցաւ, էնու մաղիւր կանգնան, զրեխէ շապիկ տիւս էտու: Կանչից սայիս-քիրուն, զէին թիւրիցին, զսատաֆէ զին խախ քեամակ, ալտուզ-լամայ ուրքեր կախից, ձեռ էթըլ զգետուզ վիրուց, իրիք խարիւր բաթ-ման. տիրում կանչից վերան, էրկու առին յիրուր: Ըցկուն զետուզ կ'գեարկին յիրարու, անցկուն ինչ կարկուտ կեայ: Աւելորդ ենք համարում մեր կողմից որ և է բացատրութիւն աւելացնել, հատուածի գեղեցկութիւնն ու բանաստեղծական արժէքը պարզելու համար, միայն յիշենք, որ ամբողջութեամբ ինքնուրոյն է և ժողովրդական, որովհետեւ Շահ-Նամէում չկայ: Ռոստամ սպանում է Զիլաւաւմին (Ալիուսին ըստ Շահ-Նամէի), երկու կողմի՝ զօրքերը խառնուում են իրար. «էնքան իրար ջեարտիցին, էրուն էղաւ գիտ, զշամգաւարի կըտանը: Թուրանցիք յաղթուում են և փախչում:

15.

Այս փոքրիկ գլխի կամ ճիւղի մէջ, ինչպէս պատմոյն էր աւսում, տեսանք ժողովրդական վէպի այն բոլոր յատկութիւնները, որ արդէն թուեցինք ԺԲ. և ԺԳ. պրակում: Պատմութեան ընթացքը հանգիստ է, խաղաղ և տպաւորիչ, ինչպէս յամբաքալ խոր գետի հոսանքը: Փարսան սկզբնաւորութիւնն է նկարագրուած, թէ զօրքերի բանակին ու զբոշակներին ծածանումը կանաչ մարգագետին-նեղում, Ռոստամի կեր ու խումն է, թէ զօրքերի որսորդութիւնը և թշնամու երկրի թթոզ մառախուն՝ զարձնելը, Աֆրասիաբի դիւանն է նկարագրուած խորհրդակցութեան տեսարանով, թէ հերոսների մենամարտութիւնն ու ընդհանուր պատերազմը, այս բոլորը պատմուած է սրտի միակերպ հանգստութեամբ, առարկայական, ազատ անհատական զգացմունքների արտայայտութիւններից: Սակայն վէպի այս խաղաղ ընթացքը չենք կտրուղ ասել, թէ պակաս տպաւորութիւն է գործում մեր հոգու վերայ, թէ և յախուտ զգացումներ չի յառաջ բերում, ինչպէս անհատական բանաստեղծութեան միւս տեսակները, քնարերգութիւնն ու ողբերգութիւնը: Մեր երեակայութեան առաջ յաջորդարար նկարուում են այն տեսարանները, որ տալիս է մեզ վէպը, հոգեով վերանում ենք դէպի անցեալը, ապրում հերոսների հետ, դիտում

նոցա նիստ ու կացը, գործողութիւնները, մասնակից զանաւում նոյն իսկ նոցա հայեացքներին և մտածողութեան եղանակին:

Ժողովրդական վէպի և առհասարակ գեղարուեստական երկի յատկութիւններից մէկն է հերոսների գործողութեան և խօսքերի հոգեբանօրէն ճիշդ և բնական նկարագրութիւնը: Տեսականօրէն արդէն կարող ենք ասել, որ հոգեբանական անճշգրտութիւն չի կարող լինել այնտեղ, ուր արուեստ և անհատական հոգու գրոշմ չըկայ: Ժողովրդական հերոսների պատկերներն էլ ստեղծուած են անպիտանցարար, ժողովրդի հոգու և ներքին աշխարհի, հայեացքների համեմատ: Մանրամասնութիւնների մէջ մտնել չենք կարող, բայց հէնց Ռոստամի պատկերը միայն բաւական է տեսնելու, թէ ճշգրտի արժանիք ունի ժողովրդական վէպն այդ կողմից (տես նաև 8. և 13. պրակները): Նորա խօսքերն ու գործողութիւնները միանգամայն համապատասխան են գլխաւոր հերոսի անձնաւորութեան: Ռոստամ արդէն իբրև տասն ու չորսամեայ պատանի ունի գիւցաղնական յատկութիւններ, նորա ոյժը գերբնական է և գերբնական զօրութեան հովանաւորութիւնն է վայելում: Գերբնական է նորա ձիու ծագումը և պայտուռ է ոչ սովորական ձիերի նման (կր. 5—6): Տասնուչորս տարեկան հասակում ահազին ծանրութեամբ գուրգը հեշտութեամբ ձգել կարող էր (կր. 4), ձին բռնելու ժամանակ նորա ոտները գետնի մէջ են մտնում և շրջկուն ինչ գլխան թալին խող ճղին, ընցկուն գխող կճղին» (կր. 5): Բոլոր պատերազմները յաջողութեամբ են պսակում, որովհետև մասնակից է Ռոստամը: Նա անընկճելի է, բայց նեղում է միայն իւր սերնդի ճետերից (կր. 12, 13): Բայց նրա մարդկային բնաւորութիւնը չի եղծուած այս չափազանցութիւններով: Նա հնազանդ որդի է (կր. 5, 6, 25) և քնքոյշ հայր (կր. 4, 12, 13, 15), հայրենասէր է և հաւատարիմ պաշտպան իւր թագաւորին (կր. 7, 11, 15, 25), թէպէտ պատուասէր (կր. 32, 33, 37), անձնուէր բարեկամ և պատրաստ օգնութեան հասնելու վտանգի ժամանակ (կր. 17, 18, 23), բնաւորութեամբ ազնիւ և անխորհախ: Նա վէպի գլխաւոր հերոսն է, հոգին և ամենայն ինչ նորա շուրջն է պտտում, եթէ նոյն իսկ դէպքերի մէջ մասնակցութիւն չ'ունենայ: Հրաշալի կերպով է նկարուած նորա անփութութիւնն ու արհամարհանքը դէպի թշնամու ուժերը: Նա խմում է և քնում, մինչ նորա շուրջը կատաղի պատերազմ է մղում: Երբորդ ազգարարութիւնը լսելուց և գինակցի կեանքի վտանգը տեսնելուց յետոյ միայն՝ գործի մէջ է մտնում: Նորա հանգիստ, վեհապետական ծանրութեամբ պատրաստութիւնը պատերազմի համար, դէմքի նկարագրութիւնը, զէնքերը, ձին, յատկապէս

գուրգը իւր շրթեր խորիւր բաթմանն ծանրութեամբ, պատշաճ են միանգամայն հերոսի նկարագրին և գործողութիւններին: Նկատուած չափազանցութիւնները ոչ միայն չեն խանգարում ամբողջութեան գեղեցկութիւնը, այլ և ապացոյց են հոգեբանական ճշգրտութեան և ժողովրդական ծագման: Ժողովրդի մէջ է ստեղծուած վէպը, ժողովուրդն է նորա հեղինակը, ուրեմն և ժողովրդի հայեացքների համեմատ պէտք է կշռենք նորա գեղարուեստական ճշմարտութիւնը: Վէպի մէջ նկատուած չափազանցութիւններն ու մեզ համար սնոտի երեսցող հաւատալիքները ժողովրդի հոգու, համոզումների անմիջական արտայայտութիւններն են: Վէպի հերոսները դիւցազններ են և ոչ մեզ նման հասարակ մարդիկ: Ռոստամ գերբնական զօրութեան հովանաւորութիւնն է վայելում (եր. 4, 5, 23), ուրեմն և անբնական չէ, որ նա գերբնական ոյժ և քաջութիւն ցոյց տայ իւր գործողութիւնների մէջ: Վէպը իւր ամբողջութեամբ, հերոսների մէջ մարմնացած գաղափարներով, գեղեցիկ է, ճշմարիտ և բնական:

Ռոստամ-Ջալի գեղարուեստական արժանաւորութիւններից մէկն էլ նորա կտրուկ, կենդանի և պատկերաւոր արտայայտութեան եղանակն է: Մեր ազգային բանահիւսութեան մէջ հեշտ չէ այնպիսի հակիրճ, բայց բանաստեղծական պատկերներով և տեսարաններով նկարագրութիւններ գտնել, այն էլ տրամաբանական գեղեցիկ յաջորդականութեամբ, ինչպէս այստեղ: Կարճ նախադասութիւններով կամ պատկերներով կարողանալ շատ բան ասել, նոյն իսկ ստիպել երեւակայութեամբ լրացնել այն, ինչ որ չի ասուած, բանաստեղծական կերտուածների ամենամեծ արժանաւորութիւնն է: Եւ Ռոստամ-Ջալը ունի այդ արժանաւորութիւնը. բաւական է յիշենք մեր քննութեան նիւթ եղած Գ. զլուխը, յատկապէս առաջին մասը: Ընդամենը մի երեսի մէջ այնքան գեղեցիկ և բազմազան տեսարաններով բանաստեղծական պատկերաւոր նկարագրութիւններ և այն էլ այնպիսի երաժշտական ներդաշնակութեամբ, որ կարծես տաղաչափական գրուածք էք կարգում, ապացոյց են մեր տեսութեան: Ահա այդպիսի օրինակներ:

եր. 19. Կինա սահրանգէն,
Տըսի շայիբքեր շինուիբ, թի չէ,
Մազկտիբ եզիբի, թի չէ
Մհինք արպուրքեր եզիբի,
Մհա վիբու օշխար կոմյ մէջ,
Քազալ կոմյ ինի,
Մինք աւերթանք սէհրանգէն սէհր անիլիս:

եր. 20. Հայիրբեր բիրադի արեծացին,
 Հծաղըրանիւր պիւլիւր կոխըցին,
 Հյաղպըրբեր բիրադի ուրիցին,
 Յոգ մառախուն էտու վհար սէհրանդին:

եր. 21. Տասւ'երկու խէյփաթ մեաշ քիւ սէհրանդին տրած ի,
 Խէւաթ ըմ քիւ խէւաթի տեղն ի զարկած,
 Խէւաթ ըմ Ղարամանը խէւաթը տեղն ի զարկած,
 Խէւաթ ըմ Հըմանը խէւաթի տեղն ի զարկած,
 Խէւաթ ըմ Փիրանի խէւաթը տեղն ի զարկած,
 Փալաւանքտիրու տեղ բիրադի խէւաթբեր զարկած ի,
 Չայիրբեր էրեծացած ի,
 Հծաղըրտիւր կոխած ի,
 Չվէրու օշխար սպանած ի,
 Հյաղպըրբեր բիրադի աւրած ի,
 Սէհրանդին ըսկուն էրած, թոգ ու մառախուն,
 Ալ տէր չ հանչնայ:

16.

Ոտելով Ռոստամ-Չալի պատկերաւոր արտայայտութիւններն մասին, շոշափում ենք նաև նորա լեզուի հարցը վիպական տեսակէտով: Լեզուն ինքնըստինքեան ժողովրդի ամենամեծ ստեղծագործութիւնն է, բայց վիպական լեզուն աւելի օժտուած է բանաստեղծական յատկութիւններով, քան առօրեայ խօսակցութեան լեզուն: Դորա պատճառը վէպի նիւթն է: Վէպը որչափ և առօրեայ կեանքի, նիստ ու կացի հետ կապուած, բայց մի և նոյն ժամանակ ժողովրդի գաղափարական աշխարհի նկարագրութիւնն է. ինչպէս վսեմ է գաղափարական կեանքը առօրեայ նիստ ու կացից, այնպէս և վսեմ է գաղափարական կեանքը նկարագրող լեզուն սովորականից: Վէպի ստեղծագործութեան հետ, պէտք է ստեղծուէր և նորա արտայայտութեան համար յատուկ լեզու, ընդունակ պատկերացնելու հերոսներէ կեանքը, գործողութիւններն ու պատերազմները: Վէպը ժողովրդի բանաստեղծական պատմութիւնն է, դրանով էլ պայմանաւորուած է նորա լեզուն, արտայայտութեան եղանակը: Ժողովրդական վէպի լեզուն պատմական, նկարագրական է, պարզ, անարուեստ, առանց մաքերի խրթնութեան կամ կուտակութեան, կենդանացած բանաստեղծական ոճերով, դարձուածներով, նմանութիւններով, հարց ու պատասխաններով, բացականշութիւններով: Այս

կողմից Ռոստամ-Ջալի լեզուն օրինակելի է և ոչ պակաս նշանակութիւն տրիտի ունենայ հայ ժողովրդական բանահիւսութեան վիպական լեզուն ուսումնասիրելու համար, քան Սասնայ Մոկրը իւր վարիանտներով: Ռոստամ-Ջալի վիպական լեզուի գեղեցիկ նմուշներ կարող են լինել մանաւանդ այն հատուածները, ուր նկարագրուած են հերոսների սպառազինութիւնը, նոցա մենամարտութիւնները կամ ընդհանուր զօրքերի պատերազմը: Այդպիսի մի հատուածի հետ ծանօթացանք արդէն Գ. գլխի գեղարուեստական վերլուծութեան ժամանակ (եր. 23), ուր նկարագրուած էր Ռոստամի սպառազինութիւնն ու պատրաստութիւնը պատերազմի դուրս գալուց առաջ: Նոյն հերոսի նման նկարագրութիւններ ունինք, միայն քիչ համառօտ, 5, 9, 11, 38, 41 երեսներում. հերոսներից ոչ ոք, բացի Գեից, այն էլ մի անգամ (եր. 40), չէ արժանացել այդպիսի նկարագրութեան: Ամեն տեղ միանման կարգաւորութիւն է նկատուում ջնջին տարբերութիւններով. նախ հերոսը կանգնում է, կապում գէնքերը, կախում էալմաս թուրը, հագնում է գրեթէ շապիկը, գլխին դնում է քրքիւրը, վերան ձգում է քրիւթքը: Ապա նկարագրուած են գէնքի երկու բնորոշ մասերը՝ աչքերն ու ընչաքքը. հաջորի շուռ տոկից, հրմէն մէ քեան յինու կթիւէ, քրեղիր օլիրից, զականջ ընցաւ: Մենամարտութիւնից առաջ հերոսի վերայ մի դայրոյթ, բարկութիւն է գալիս և ի նշան այդ բարկութեան բազիր կանգնան, գրեթէ շապիկ իտու տիւս էր. 23, 36, կամ բռնում է նա սարսափ ազդելու համար. թախր ըմ բետուց մեկն կինաց, ձէն ընկաւ քեազաք, շիւշարանդիր բիրազի կուտրան էնու ձէնից եր. 39, 40: Հերոսի նկարագրութեան հետ կապուած է ձիու զարդերի նկարագրութիւնը. ապա հերոսը նստում է և վերցնում իւր ծանր գուրդը, Աստուծոյ անունը ապրիս և սկսում իւր կռիւը: Հերոսի և նորա ձիու նկարագրութիւնը շատ նման է Դուսթի և Քուտիկ-Ջալալու նկարագրութեան:

Հերոսները կուտւում են գուրդերով, որոնց ծանրութիւնը սովորաբար թիրիք խարիր բաթման է (եր. 13, 23), գուրդերի հարուածների դէմ պաշտպանուում են բաւարարաներով՝ վահաններով (եր. 11, 14, 23), իսկ թշնամուն ձիուց ցած ձգելուց կամ յաղթելուց յետոյ, վիզը կտրում են թրով (եր. 9, 15, 23, 31) կամ դանակով (եր. 7): Թշնամուն բռնելու համար պարան են ձգում եղամաքեարբանդ (եր. 15): Որպէս զէնք յիշուած են նաև շնիտ անեղա կամ թախրկեաւան, անէրիզ խանջար, բայց քիչ զործածուած:

Մենամարտութեան բռնուելուց առաջ միմեանց սպառնալիքներ, հայհոյանքներ կամ ծաղրական խօսքեր են ուղղում, կարուկ և զուտ ժողովրդական դարձումներով. Գեկ պատասխանը Թուրանի Թագաւորին տեսանք արդէն (եր. 22): Ռոստամի և Զոհրարի մենամարտութեան ժամանակ հայրը հայհոյում է որդուն և առում. «Տիւ իմացիր իս եիս մեռիւ իմ, աիւ կեաս Իրանայ Թաւան քի խամար տանիս»: Զոհրար պատասխանում է սառը և սպանիչ ծաղրով. «Տիւ մեռուկ իս, պա ի՞նչ իս» (եր. 11): Բրգոյի և Ֆէրամազի մենամարտութեան ժամանակ առաջինը զիմում է երկրորդին. «Քա՛Ֆր (հայհոյանք), յերկը շուրիւն ի...» և այլն, որին Ֆէրամազ պատասխանում է. «Եիս եկիր իմ, քիւ խոկին անկիրող ա՛տանիմ» (եր. 14): Ռոստամ լսելով Զաւարէի ձայնը և տեսնելով, որ Ֆիւսսըմ Թուրը քաշած պէտք է նորա վիզը կտրի, սպառնում է. «Եաիւ Թուր տնիս էնու վիզ կտրիս, եիս ա՛րջնիմ մէկ գիւրդ զհարկիմ քի, եթ տապաղէս զեանու տակ մտնիս»:

Հերոսների մենամարտութիւնները նկարագրուած են համառօտ, բայց բանաստեղծական հրաշալի պատկերաւորութեամբ և նմանութիւններով. «Էրկուս ապին յիրար, կուտան. էրկինք, զեաինք խառնուաւ. էնքան Թող էզաւ զեանուց, էրկնուց իրիս պրունից, էնուց զիւրզի ձէն ընկաւ ախշարք» (եր. 17):

«Փալիւան էկաւ յիւլիւ անուր (Ռոստամի), զհարկիցին զիւրզիւր մէ մէկու. էնքան զեորդ կ'զհարկին մէ մէկու. մէկ ըսաց «ախշարք աւրաւ. էնուց զիւրզը ձենըրուց», մէկ ըսաց. «չէ, էրկու փալէւան ընկեած մէյղան, կոիւ կէնին» (եր. 7):

«Ընցկուն զեորդ կ'կեայ վըր Բրգո զլիւտն, ընցկուն կարկուտ կեայ էրկնուց» (եր. 18):

«Էնքան զեորդ կ'զհարկին Գիւտն, ըսկուն ինչ տարպին կրանքտիր կ'զհարկի» (եր. 22):

«Ընցկուն զեորդ կ'զհարկին յիրարու, անցկուն ինչ կարկուտ կեայ (եր. 23):

Գուրդի կամ հերոսի ձայնի քաղցրութիւնը յաջողութեան նշան է. «Թի աիւ տեսար իմ զիւրզի ձէն չ'էկաւ, աիւ էլ փախի, մաի բիրդ ինի» (եր. 7): «Գիւտ ձէն անիւշ կ'կեայ կրուտ մէջ, քեանի Գիւ սաղ ի, ախշար մաղի փարէմ չէնի» (եր. 22):

Մենամարտութիւնից զատ փալիւանները կուտում են խմրերով, մի ցեղը միւսի դէմ, ինչպէս Տիւսի և Գոգարդի տները մի-

մեանց զէմ (եր. 16—17) կամ Գողարդի ցեղը Հրմանի ցեղի զէմ (եր. 35), կամ Իրանի և Թուրանի զօրքերը միմեանց զէմ: Զօրքերի թիւը երբեմն յիշուած է թուերով, քեառառուն թարիւրս, ասաս-երկու խաղարս, ւերկու խարիր թարիւրս, բայց աւելի յաճախ վրաններով, որոնց քանակութիւնը աստղերի բազմութեան հետ է համեմատուած, օրինակ. «կտեսնան էնքան չաղր ի զարկած վեար ճամբխին, քանց աստղ յերկնուց» (եր. 7): «Ուրենց չաղրքիր զեարկիցին զեալն, քեանց աստղ երկնուց. աստղին հաշիւ կ'ընը, չաղրին չ'ընը» (եր. 37): «Ի՞նչ կ'իրիշին. էնքան ասքեար տիմաց քեաղքին տրիր ի, քեանց աստղ էրկնուց» (եր. 39):

Զօրքերի ընդհարումներն ու պատերազմներ նոյնպէս նկարագրուած են պատկերաւոր, բանաստեղծական: Պատերազմ սկսուած է երաժշտութեամբ և սովորաբար երեք օր, երեք զիշեր է տեսւում. միշտ յաղթում են Իրանցիք:

«Ռոստամն էլ մօտացաւ, մէկ գետրդ մ'էշար: Սաղիր զարկըցին, թրիր քեշըցին, էրկու թաղաւոր առան յիրուր. էնքան մարտ յիրարուց շեարտիցին, էրուն էլաւ զիտ, զջանգաքտիր տարաւ: Իրեք օր իրեք զիշեր զիրարու զեարկիցին: Թիւրանայ թագաւոր կուտրաւ, փախաւ» (եր. 10):

«Ինչ Ռոստամ կ'ընաց, սաղիր զեարկիցին, էրկու օրդուն կայնան, խասան յիրուր. էնքան մարտ յիրարուց կ'շեարտին, ընցկուն քեամին զեարկի ծառիրու թաւիր շուռ տայ զեալն: Էրուն էլաւ զջանգաքտիր կ'տանը» (եր. 19):

«Էլան շուրս կուշում, յըմէն մէկ եանէն կեացին. անցկուն ինչ զեարնան ամպիր կ'զրգրան, ձէն երկնուց կ'ընին, էնունց նանուց զեանուց կընը: Զալ մէկ եանէն էզար, էնքան մարտ մէ մէկից շեարտիցին, էրուն էլաւ լշիր կ'տանը: . . . կ'իրիշին կըլին, էրկինք զեալնք խանուաւ. . . էլան, պիրին սաղիր զեարկիցին, էրկու կուշում առից յիրուր, ախաւք էլաւ թուզ, թուզ էլաւ էրկնուց իրիս պոնից. իրեք օր իրեք զիշեր իրարու զեարկիցին, անախում իրարուց շեարտիցին» (եր. 43):

Այս նկարագրութիւններից անկախ Ռոստամ-Զալը հարուստ է ոներով, զարծուածներով, պատկերաւոր արտայայտութիւններով կամ նմանութիւններով, առածներով, որոնք լեզուին և՛ կենդանութիւն և՛ բանաստեղծական գեղեցկութիւն են տալիս: Յիշենք մի քանիսը:

«Մարտ մէկ պղինձ կաթ կթի, էնու մէրան չիցի մէշ, չ'ընը մածուն» (եր. 6):

«Մէկ խաչք վեար օտաց չըն թորկի» (եր. 13),

«Սերա Էնու վերայ եռաց» (եր. 13),

«Էնի փրթիւնի շիրիկ ի շիւր զիամաթին» (եր. 15),

«Էնքան ճիտից, Էնու մօր կաթ մատքիր վէ խոտ տիւս»
(եր. 15),

«Փիրան անիւշ կենայ (եր. 16),

«Սազ ձի խամա պի, որ ձեռ տամ ինէ, խաչար ձէն մօ-
տէն ընը (եր. 16),

«Քեանի ճիւր իմ աչքիր կայ» (եր. 35),

«Քիւ հեղ, քեար էրա (եր. 38),

«Եիս ձե քաղաք տակ տրիւ տ'էնիմ (եր. 38),

«Անցկուն ինչ սըրմոր ? խաւք դաւ Էնի գետի ճնճղկտիր,
անցկուն դաւ էրաւ մեանշ գեիրուն (եր. 40),

17.

Մեր թուցիկ տեսութիւնը Ռոստամ-Ջալի նշանակութեան մասին ամփոփելու համար, անհրաժեշտ էր ցոյց տալ նաև նորա նշանակութիւնը լեզուաբանական տեսակէտով: Ժողովրդական բանահիւսութեան ամենայն մի նշխար նշանակութիւն ունի գրական լեզուի հարստացման, մշակութեան և գիտնական ուսումնասիրութեան համար: Բանահիւսութեան պատկերաւոր արտայայտութիւնները, գեղեցիկ դարձուածներն ու ոճերը, բոռերը պիտի փոխանցուին հետզհետէ մեր գրական լեզուի մէջ նորան աւելի կենսունակութիւն և ինքնուրոյնութիւն տալու համար: Հայ բանաստեղծներն այնտեղից նիւթ և արտայայտութեան եղանակներ պիտի իւրացնեն, անհատական բանաստեղծութիւնն աւելի ազգային և ժողովրդական դարձնելու համար: Ռոստամ-Ջալն ևս իրրեւ ժողովրդական բանահիւսութեան մի երեւոյթ իւր նշանակութիւնն ունի:

Բայց այս վէպն ուսումնասիրելի է յատկապէս լեզուաբանական գիտութեան տեսակէտով: Հայոց լեզուի հնչիւնաբանութեան և քերականութեան օրէնքների ուսումնասիրութեան համար Մոկաց բարբառը շատ թանգազին նիւթեր է տալիս, որովհետև հարուստ է ժողովրդական բանահիւսութեան այլ և այլ տեսակներով, և մինչև այժմ մաքուր մնացած օտար ազդեցութիւնից, մանաւանդ որ լեզուաբանական քննութեան չի ենթարկուել դեռ: Այս խոնդրով յոյս ունինք մի այլ անգամ զբաղուել, երբ հրատարակութեան կ'տանք մեր ձեռքի տակ եղած մնացած նիւթերը:

18.

Ռոստամ-Ջալը գրի ենք առել 1890 թուին Մայր աթոռի ձեռնարանում, Այդ տարին ձեռնարանում գրչերապահութեան պաշտօն էր կատարում Մուկաց Նորաւանց գիւղացի Ուստենց Յեովանը, ժողովրդական բանահիւսութեան մի կենդանի շտեմարան: Վերանք ներիս նիւթի մի մասը՝ «Աւլտն աղի» առաջին վարիանը (եր. 3), «Մուկաց Միրզէն» (եր. 19), «Մեհաւ Էն ինչ շատ մալ ունէր» (եր. 21), «Ծնծացէք, ուրախացէք» (եր. 23) և ապա մնացած երգերն ու առակները մինչև 31 երես: Նորանից ենք գրի առել նաև Ռոստամ-Ջալը: Յեովանը դարմանալի ընդունակութիւն ունէր պատմելու համար. հետո սակորդարանութիւնից, համառօտ և կենդանի լեզուով, Նա կլինէր մօտաւորապէս յիսուն տարեկան. կազ էր, այդ պատճառով էլ շատերի կողմից սկսող Յեովանն կուշուած, բայց սրտոտ և կտրին: Կարգալ և գրել չ'գիտէր, բայց իւր պանդուխտ հայրենակիցների շրջանում համարւում էր որպէս բանիմաց մարդ: Մի քանի տարուց ի վեր վախճանուած է արդէն իւր հայրենի գիւղում:

5 Նոյեմբ. 1904

Երևան

